

ZVONIK SPLJETSKE STOLNE CRKVE.

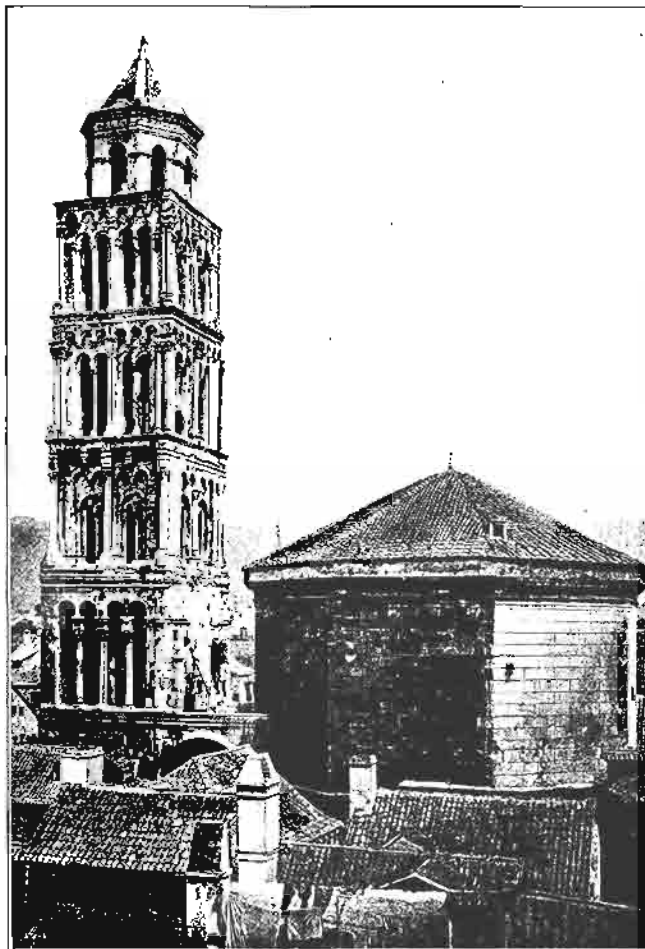
I.

Spljetski zvonik, posadjen usred Dioklecijanove palače, gordo se koči nad rimskim sgradama i podrtnama, u koje se grad ugnjezdio; ali tako, da skupa s Dioklecijanovim mauzolejem, od sedmoga vijeka do danas stolnom crkvom sv. Dujma, sa arhikolonatom peristila, sada plokatom sv. Dujma, sa prótirom i okruglim vestibulom carskih odaja i kriptoportikom južnoga krila, sačinjava monumentalnu skupinu, kojoj nema para na daleko.

Na prvi mah bi se pomislilo, da bi romanski zvonik, što se započeo graditi deset vjekova potla sgrada, posred kojih se nalazi, morao najjačom opriekom izticati se u toj zanimivoj skupini. Ali samo jedan pogled na tu zanimivu monumentalnu grupu uvjerava o protivnom. Zvonik nesamo podpuno skladuje sa oblicima Dioklecijanovih gradjevina, nego nam s' umjetničkoga gledišta predstavlja usavršena ona graditeljska načela, koja se prvi put na zapadu pojavljuju baš u Dioklecijanovoj palači. Zvonik je sazidan slogom punoga luka, kojega je najstarijim i najljepšim uzorkom arhikolonat Dioklecijanove palače. Poraža punoga luka u zapadnom graditeljstvu, premda gdje i gdje već prije Dioklecijana pokušana, sveosve je zavladala za Dioklecijanova carevanja. Slog punoga luka, dakako usavršen i oplemenjen romanskom fantazijom, vlada cijelim zvonikom. Uz to i materijalni izgled zvonika skladuje sa okolostojećim sgradama. Veći dio zvonika sazidan je i urešen starim gradivom; bieli kameni krševi, stupovlje, mramor i vajarije, ili su uzeti iz Dioklecijanove palače ili dovučeni iz Solina. Zvonik se dapače diže na starom temelju prostaze medju mauzolejem i arhikolonatom i premda stoji samostalan o sebi, ipak u prospektivi njegovi puni lukovi harmonično se stapaju i popunjuju sa lukovima arhikolonata i trulom mauzoleja. Jer su graditeljima zvonika bili uzorkom oblici Dioklecijanovih gradjevina, te su oni nasliedovali stare oblike usavršujući jih duhom svoje dobe, spojenje arhikolonata i mauzoleja sa zvonikom urodilo je takovom cjelinom, da o njoj za cijelo car Dioklecijan u svoj svojoj sili nije mogao ni sanjati; ta monumentalna skupina dikom je ne samo Spljetu, nego i čitavoj umjetnosti.

Ali ima i jedna razlika medju zvonikom i okolo stojećim rimskim sgradama. Graditeljima spljetskoga zvonika opravdano se spočitava nedostatak i nemar s tehničkoga gledišta. Doista spljetski zvonik ima samo jednu manu, koja sačinjava ujedno i njegovu izvornost. Nije bio sazidan od jednoga graditelja, ni u jedan mah, niti po jednoj zajedničkoj omovi; gradilo ga kroz šest vjekova više graditelja. Stoga se u tom spomeniku ne žrcali zamisao jednoga umjetnika, nego pomjestna umjetnost tolikih i tolikih pokolenja, baš kao kod velikih sredovječnih

francuzkih i njemačkih katedralâ. Ali pomanjkanjem zajedničke osnove prigodilo se, da pozniji graditelji ne pogodili vazda zamisli svojih predšastnika. Hotijuci se okoristiti u statične svrhe čisto dekorativnim elementima starijih česti, kojim od prijašnjih graditeljâ dosudjena samo uresna uloga, dodijeliše im statičnu funkciju, te pogriješiše u računu razterećivanja težine. A jer pak ne zidali zidove onom čvrstinom, koju je takova vrst gradjevine neobhodno zahtjevala, i jer staro rimsko

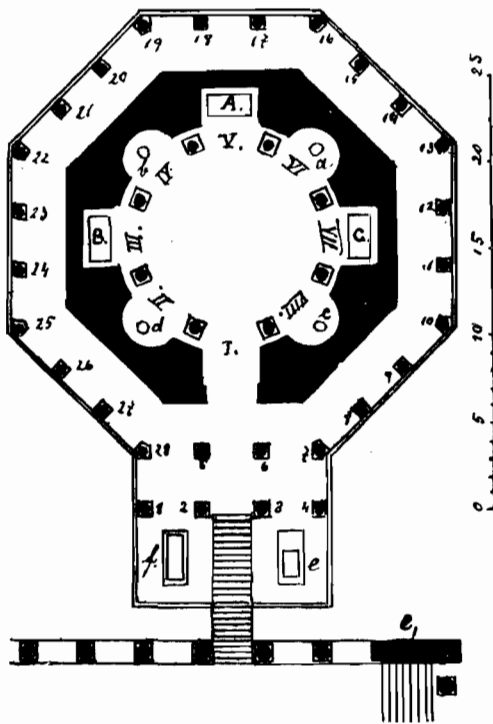

Sl. 4. Spljetska stolna crkva s juga.

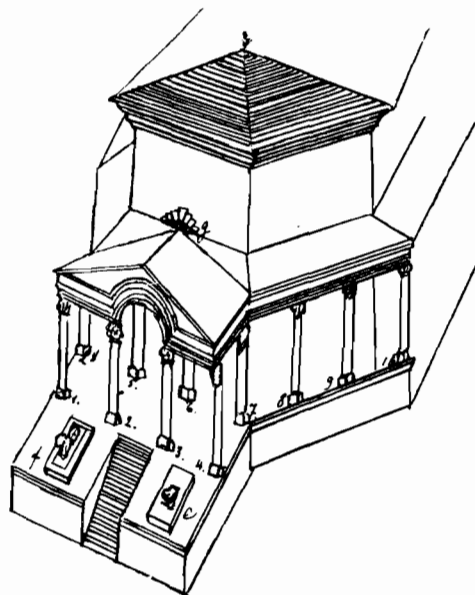
obilato upotrebljeno gradivo ne odolilo vazda zubu vremena, zvonik počeo stradati prije nego li je bio dovršen. Stradavanju zvonika doprinelo je nemalo i udaranje munje. Ovo su povodi tolikim starijim popravcima zvonika, pak napokon najnovijemu korenitomu popravljanju, što se od 1890. god. još izvadja. Mana zvonika je dakle ta, da neki graditelji ne naslijedovaše u čvrstoći zidanja rimske uzorke onako, kako ih svi naslijedovaše u umjetnim oblicima.

Domaći i inostrani pisci obasiplju udivljenjem i zanosom spljetski zvonik;¹ neki su mu strukovnjaci posvetili svoju pažnju,² ali ipak prava umjetna vrijednost toga spomenika nije još bila pobliže označena. I povjest spljetskoga zvonika još je dosta neizvjestna, te vladaju dosta razročna mnijenja o dobi gradjenja. Ovoj neizvjestnosti povodom je s jedne strane zapostavljanje izrazivanja umjetnih oblika i detaljâ na samom zvoniku, a s druge nestašica povjestnih podataka.

Tako n. pr. Eitelberger, iztičuć samo veliku razliku, što dieli dalmatinske romanske spomenike u obće a napose spljetski zvonik od talijanskih romanskih gradjevina, veli: „Kakov je sada spomenik, razgovjetno se razabire više razdobljâ;

Sl. 5. Tloris Dioklecijanova mauzoleja.
(Obnova.)

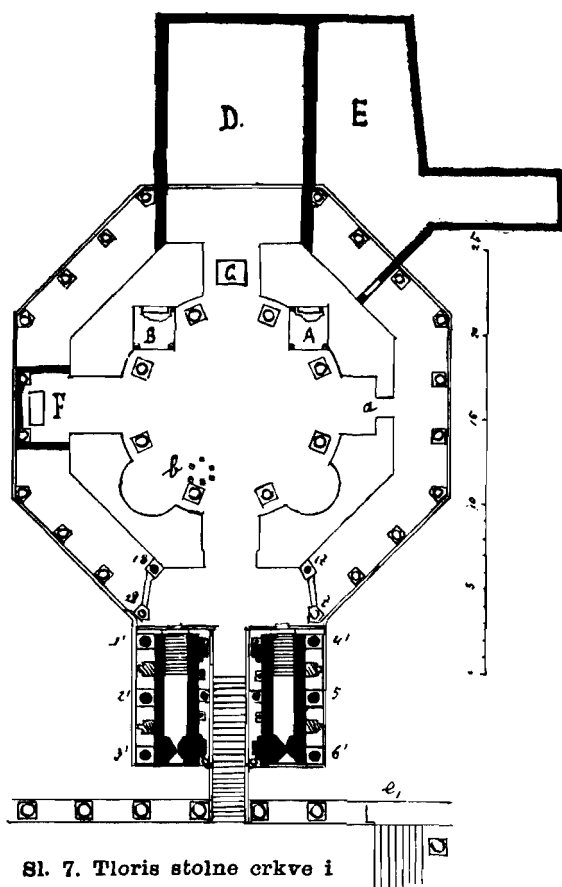
Sl. 6. Uzmeta Dioklecijanova mauzoleja.
(Obnova.)

najstarijoj dobi pripadaju bez dvojbe dva prva reda (prizemlje i prvi sprat). Ne imamo izprava o dobi kada bješe sagrađeni, ali je izvjestno da pripadaju roman-

¹ Starija literatura nahodi se kod Farlatija *Illyricum Sacrum* I. (1751.), str. 488 ss. — Adams et Clerisseau *Ruins of the palace of the emperor Diocletian at Spalatro*, 1764. — Cassas *Voyage pittoresque historique de l'Istrie et de Dalmatie*, 1802. — Wilkinson *Dalmatien and Montenegro* I. (1849.), str. 84. — Peter *Dalmatien* II. (1857), str. 57.

² Eitelberger *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale*

Dalmatiens, 1861; drugo izdanje 1884, str. 259. ss. — Hauser *Spljet i rimski spomenici Dalmacije* (prev. Bulić) 1884., str. 25. ss. — Freemann *Lettere archeologiche sulla Dalmazia*, 1886., str. 52. ss. — V. Ranjina u *Hrvatskoj Vili* 1886., str. 91. ss.; gdje se navadja Ljubićevo i Lübkerovo mnenje. — Jackson *Dalmatia the Quarnero and Istria*. II. (1887.), 52. ss.; *Ateneo Veneto*, 1888., str. 22.

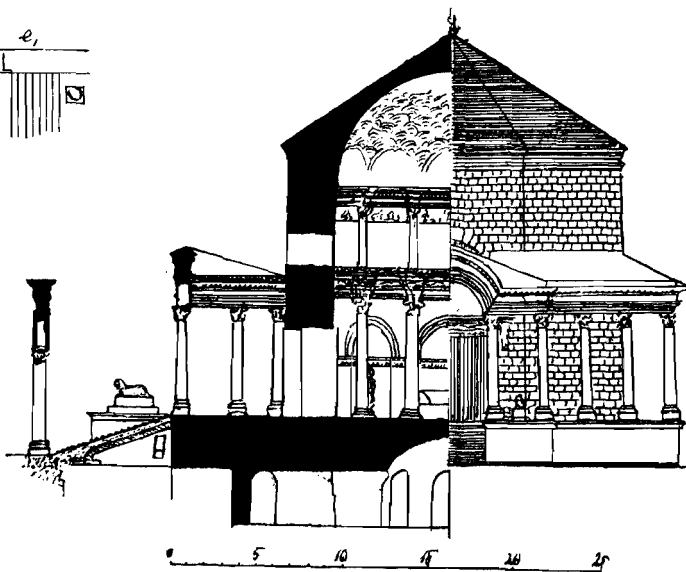

Sl. 7. Floris stolne crkve i zvonika.

1416. izim oktogonalnoga zadnjega reda“.⁴

Pokupiv 1887. god. do tada poznate vesti o zvoniku i izpitav gradjevinu sa tehničkoga gledišta, ustanovio sam, da je gradjen od XIII. do XVIII. vieka u pet navrataka.⁵ Medjutim razgradjivanje i popravljanje zvonika od 1886. do 1890. god. iznielo na vidjelo novih podataka, dje-

skoj dobi. Gornji spratovi izim klobuka po svoj prilici su djelo spljetskoga varošanina Tvrdvoja.“¹ Dočim prof. Hauser škrbajuć se izjaviti svoga mnenja o dobi zvonika, jednostavno navadja predaju o sagradjenju zvonika za dobe XIII.—XV. vieka,² gosp. Jackson sudi ovako: „Zvonik nije od jednog doba; prof. Eitelberger razlikuje dva donja reda od gornjih, premda ja ne nalazim tolike razlike, što ju on opaža obzirom na pomnjinu izradbu med obima čestima: zadnji oktogonalni red sa klobukom poznije je dobe od ostale sgrade“.³ Po drugi put baveć se spljetskim zvonikom veli: „Najveće djelo dalmatinskoga graditeljstva za XIV. vieka jest spljetski zvonik... Započet oko g. 1300. bi nastavljen oko g. 1360., te dovršen po narisu graditelja Tvrdvoja godine

Sl. 8. Prosjek Dioklecijanova mauzoleja.

¹ N. dj. str. 267.

² N. dj. str. 25.

³ *Dalmatia*, II., str. 53.

⁴ *Ateneo veneto*, 1888., str. 22.

⁵ *Bull di arch. e st. Dalm.* 1887, str. 158. ss.

lomice već objelodanjenih,¹ a pošlo mi za rukom pronaći opet novih povjestnih bilježaka, koje takodjer djelomice već objelodanih,² te mi uspjelo pružiti u Vodji po Spljetu i Solinu izerpiviju povjest zvonika.³ Izvršujući obećanje tom prigodom zadano, pokušat ću da popunim još bolje povjest gradjenja zvonika i upozorim na najljepši, najvažniji a najmanje iztraženi najstariji dio, koji smjela romanska fantazija, obuzdana klasičnim uzorima iznaša nedvojbeno originalnim djelom, valjda ponajsavršenijim i najzanimivijim pojavom u romanskom slogu. Istodobno će biti bjeločano, da je spljetski zvonik plod klasične umjetničke ideje, u samom Spljetu usadjene i odgojene, remek-djelo domaćega graditeljstva, što no za srednjega vieka i poznije samoniklo i tradicionalno se razvijalo na iztočnoj obali Jadranskoga mora, a koljevkom mu po svoj prilici bio sam Spljet. Pak da vanjski upliv na spljetskomu zvoniku je samo djelomičan i tako podređen pomjestnoj tradiciji, da na prvi mah i ne odskače, te da mnenje nekijh, da je pri spljetskom zvoniku glavni činbenik vanjski upliv, bilo iz Italije bilo iz Madžarske, nije no naga neosnovana slutnja! Dočim je izvjestno da su domaći graditelji zamislili osnovu spljetskoga zvonika i izveli ju, nije izvjestno da li je i cigli inostranac graditelj išta samostalna na zvoniku izveo.

II.

Priglavio sam već nazore strukovnjaka o dobi sagradjenja zvonika, pak moje poviestne doprineske k istom predmetu. Nego pomoću novoga povjestnoga gradiva i kronologičkim podateima, koje nam sam zvonik pruža, još bolje se povjest zvonika popunjava: sada se može opredieliti pet razdobljâ gradjenja, a pet razdobljâ popravljanja.

Prvo razdoblje. — Spljetska predaja, koju nam već nadbiskup Cupilli⁴, pak Farlati⁵ navadjaju, pripisuje početke spljetskoga zvonika Jelisavi Kotromanović bošnjakinji ugarskoj kraljici († 1387.); nekij novijij pisci pak nagadjaju, da početak gradjenja pada 1300. ili 1322. godine novcem Marije, sestre kralja Vladislava, supruge napuljskoga kralja Karla II. Hromoga i majke Karla Martela.⁶ Kako je nastala ta predaja ili nagadjanje, premda sam nastojao, da im udjem u trag, ne mogoh izvjestno doistiniti.

Izvjestno je ipak, da početak zvonika pada u još stariju dobu. Kao što ćemo u opisu prvoga reda zvonika vidjeti, umjetnički oblici odaju nedvojbeno polovinu trinaestoga vieka kao najkašniji rok početku gradjenja. Ali osim toga imamo i drugih podataka, po kojima se početak gradjenja dade još pobliže opredjeliti.

Dragocjena je za dobu postanja zvonika bilježka spljetskoga kanonika Jerolima Bernarda početkom osamnaestoga vieka u rukopisu „*Spalatensia et Sibenicensia*“ v. VII., 96., u Garanjin-Fanfongjinoj knjižnici u Trogiru:

¹ Stratimirović *Bull. dalm.* 1888, str. 21. ss.; 1890., str. 71. ss.

² *Raccolta di documenti relativi ai monumenti artistici di Spalato e Salona.* 1894.

³ str. 114. ss.

⁴ Nadbiskup Cupilli 1713. god.: „Campanile

pulcherrimum, a quadam ut tertur Bosniae regina erectum“.

⁵ *Ill. sacr.* III., 365.

⁶ Eitelberger n. dj. 267.; Ranjina n. dj. 31.; Jackson *Dalmatia II.* 54; *Mon. d'architettura in Dalmazia*, 1888 u *Ateneo Veneto*, 22.

„*Colapiza uxor domini Ioannis Spalatinorum comitis pro anima viri sui iam defuncti in hac opera centum Romanatos exposuit. Anno domini 1257.*“ *Quest' istessa inscrizione si ritrova nel campanil di questo duomo.*

Bilježka na rubu:

„*Etiā hoc: inscrizione nel muro del campanil di s. Doimo dalla parte sinistra sopra un presepio scolpito di pietra, qual il giorno d'oggi si ritrova.*“¹

Položaj nadpisa u začelju pod krunom prvoga reda dokazuje, da je gradnja zvonika počela svakako prije 1257. godine, a da dogradjenje prvoga reda je izvršeno oko iste godine.

Koje je baš godine gradjenje zvonika započelo ne imamo izvjestna podatka. Za cielo gradilo se je na pretrge, te gradnja podgradka i prvog reda, kao što je navadno bilo za srednjega vieka i na samom zvoniku se dogodilo za poznijih doba, bit će preko pedeset godina trajala. I zato nam je još jedan dokaz naporuči.

Uvažiti naime moramo činjenicu, da je kameni sarkofag dviju kćeri Bele IV., 1242. god. preminulih u Klisu, bio položen na vanjski korniš arhitrava glavnih vrata stolne crkve,² te zaklonjen pločom sa nadpisom, koji nam Lučić, pak Farlati prepisaše.³ Položaj sarkofaga, i zaklonjenje nadpisnom pločom, tako da do Farlatove dobe (1751.) nije bio vidiv sarkofag, ni nadpis na njemu,⁴ svjedoči nam, da

¹ Farlati III. 365. priobći ovaj nadpis, ali bez naznake godine, te ga pogrešno pripisa XV. vieku a po njemu i početak gradnje zvonika stavio mnogo poznije. Kolafizin muž Modruški i Vinodolski knez Ivan Frankopan, bio je spljetskim knezom zadnji krat 1242. do 1243. godine. V. Alačević *Serie dei reggitori di Spalato* u *Bull. dalm.* VIII. (1885.) 74.

² Nadpis na sarkofagu glasi: † *Hec est sepultura filiarum domini Belle regis Ungarie MCCXLII. die XIII. martii, huc fugiens(a) facie Tartarorum.* V. Thom. Archid. *Hist. Salon.* c. XL. Sr. Jackson, *Dalmatia*, 71.

³ Nadpis na ploči glasio je:

Catharina incllyta et fulgens Margari > ta
In hoc arcto tumulo jacent absque vi > rum
Belle IIII filie Regis Hungaro
Et Marie Lascari Regine Greco > rum
Ab impiis Tartaris fuerunt fuga > te
Mortue in Clissio huc Spaletum transla > te
Sub annis Domini mille ducen > tis
Quadragesima duo insuper prebens legen > tis

T. Marnavić, *Discorso del priorato della Wrana*, rukopis u knjižnici Corsini u Rimu, F. Rossi LIII., str. 19. Lucius *De Regno Dalm.* 473.; Farlati, III., 262. Jackson *Dalmatia*, 71. netočno. Nadpis je druge polovine osamnaestoga vieka postradao, kako u sljedećoj opazci.

⁴ Sarkofag je ostao neopažen sve do 1767. god. kad no prigodom popravakâ na portalu (V. *Bull. dalm.* X. (1887.), 175.) odkrilo ga. Čudan

doživljaj je sarkofagu donielo to slučajno otkriće, kako nam pripovieda suvremen putnik u Dalmaciji: „Ma però e stata in essi (Mlečići) una cura più decisa per la Dalmazia di togliere ogni monumento, che attestasse il dominio de're Ungari su questa provincia. Da ogni marmo ne han fatto abradere le insegne e le iscrizioni. Avvegnaché fossero indiretti questi attestati, non furono esenti dalla sollecitudine della publica gelasia. Sopra la porta del Duomo di Spalato v'è un urna con iscrizione a caratteri detti gotici, dov'era mentovato, che riposavano due figliuole del re Bela IV. d'Ungheria, morte in Spalato quando col re loro padre ritiraronsi sul litorale della Dalmazia, invaso o devastato il suo regni dai Tartari. Venne ordine, che si levasse quel profano monumento da un luogo sì sacro; ma l'accortezza di qualche buon patriota seppe eseguire lo spirito dell'ordine supremo senza togliere quel monumento dalla storia del secolo XIII. Vi fù posto a nascondarlo un leone alato, che non si guidicó niente contaminare ha sentità del luogo, perché indicava il dominio Veneto.“ Rukopisc. kr. dvorskog arkiva u Beču, Fondo Ragusana No. 573. Fo. 16. Sarkofag ne bi sakrit mletačkim lavom, kao što putopisac veli, već bi prenešen, u izdubinu nad shodom (Stratimirović *Bull. dalm.* XII. (1889), 60.) a na njegovo mjesto dospje lav. Za popravljanja 1887. god. sar-

su za smještanje trebala osobita lazila. Za cijelo nije vjerojatno, da su baš za tu radju bila napravljena lazila, radje se namiče misao, da su 1242. god. lazila za gradnju zvonika već obstojala, te s njih lako bilo na onu visinu staviti sarkofag i udesiti izpred njega nadpisnu ploču. Po tom bi zaključio, da je 1242. god. prvi red bio već u gradnji. Boravak kraljice Marije u Spljetu i spljetskoj okolici 1242. god., odnošaj groba njenih kćeri sa splitskom stolnom crkvom, nagoni na zaključak, da je to ona tradicionalna kraljica, kojoj spljetska predaja pripisuje početke zvonika.

O prvom graditelju spljetskoga zvonika pisani izvori muče. Sravnitbom umjetničkih oblika najstarijega diela zvonika sa dalmatinskim sgradama trinaestoga vieka opaža se, da je prizemlje spljetskoga zvonika djelo iste škole, koja je gradila 1207.—1271. god. trogirsku, a 1203.—85. zadarsku stolnu crkvu. Poznije ćemo vidjeti po nekim potankostima, da se graditelja spljetskoga zvonika mora valjda poistovjetovati s onim zadarske stolne crkve.

Iz izprava, što se odnose na gradjenje zvonika poznijih razdoblja, razabire se, da je već u početku gradjenja bila utemeljena osobita zaklada za gradnju zvonika: *pro fabrica ecclesiae* ili *campanilis*. Ova zaklada sastojala se je iz prihoda godišnje desetine, iz zadužbina i zapisakâ privatnih osobah, iz darovština vladarâ, iz pobiranja gradjevnog drvlja od brodova pristajućih u luku sa drvljem i t. d., pa je imala i posebnu blagajnu. Naročiti financijski odbor, *procuratores fabricae*, sa predsjednikom *magister fabricae* i utjeračem prihoda, *exactor*, *petitor*, upravljaše zakladom; blagajna imadjaše obično tri ključa, od kojih jedan bijaše u rukama odbora, drugi u gradskoga kneza, a treći u nadbiskupa ili kaptolskoga zastupnika, što skupa imadjahu nadzor računa. Samom gradnjom pak upravljaše tehnički odbor, *operaria*, *operarii*, sa tehničkim predstojnikom *magister operis*, *suprastans*, *operarius*. Kad i kad su oba ova odbora, *fabrica* i *operaria* stopljena u jedan sami, te nose jedno ili drugo ime ili obadva kao što je slučaj za drugog razdoblja gradjenja.¹ Ne imamo izravna svjedočanstva, kada su baš ti odbori bili ustrojeni za spljetski zvonik, ali darovština tradicionalne kraljice, kojoj izvjestno još za ime ne znamo, Kolafizina zadužbina, te izrječiti naziv u nadpisu 1257. god.: „*in hac opera*“, kao i ugovor 26. lipnja 1416. god., o kojem ću odmah govoriti, svjedoče nam, da je i za prvoga razdoblja po tadašnjem obćenitom običaju obstojao već i tehnički i financijski odbor, a svim pravom smijemo pretpostaviti, da se je njihovo ustrojenje ovršilo još prije početka gradjenja. Ja se nadam, da će nam spljetske izprave trinaestoga vieka, kad budu sve iztražene, i ovu točku bolje razjasniti.

Drugo razdoblje. — Za četrnaestoga vieka prihodi zaklade za gradnju zvonika znatno ponarasi, tako da gradnja prve polovine petnaestoga bi nastavljena. O ovom drugom razdoblju gradjenja sačuvala nam se važna izprava, koja nam

kofag bi prenešen u krstionicu S. Ivana, gdje se i sada nalodi. Mađarski patriote tražili su, da se taj spomenik daruje Ugarskoj; dogovoranja su se sazbila.

¹ Ova sredovječna ustanova bila je obćenita po srednoj Evropi (Sr. Otte „*Hndb. d. Kunst-*

Archaeologie“, II., 494.), te ju, osim kod gradnje spljetskoga zvonika, susretamo i kod gradnje trogirске stolne crkve (Sr. Lucio *Mem. di Traù* 478.) Nuzgredice da spomenem, da sadašnjim popravljanjem stolne crkve i zvonika ravna takodjer mješovit odbor, što nam predstavlja starinsku *fabrica Ecclesiae* i *operaria*.

svjedoči da je gradnjom ravnala domaća ruka. To je ugovor sklopljen medju nadbiskupom Dujmom de Judicibus (1409.—20.) i kaptolom s jedne, a plemićem ser Nicolaus Tverdoj de Spalato s druge, dneva 26. lipnja 1416. kojim se majstor Tvrdoj prima predstojništva tehničkoga i financijskoga odbora („*operarium et supstantem campanili s. Duymi et fabricae eiusdem*“) podpunom vlasti, da priskrbi sve potrebno za gradnju, da njom ravna, da utjerava sve prihode zaklade i podmiriva troškove, a da pak prikaže konačno račune o poslovanju svomu nadbiskupu i kaptolu.¹

Sl. 9. Grb nadbiskupa Dujma de Judicibus.

O graditelju Tvrdoju ne imamo ine viesti; u jednoj izpravi 1431. god. 6. srpnja spominje se Michele de Tverdoj, valjda Nikolin sin, spljetski plemić imajući pravo pristupa u gradsko vijeće;² obitelj Tvrde, Tvrđić još postoji u spljetskom Velom Varošu.

Po grbovima, koje je Tvrdoj dao uzidati u svoje djelo, možemo opredieliti česti sazidane u ovom drugom razdoblju. Pornjaci, kojima Tvrdoj htio pričvrstiti lukove, što no sa južne i sjeverne vanjske strane rese prvi red, nose grbove nadbiskupa Dujma de Judicibus (1409.—1420. Sl. 9.) i gradonačelnika Lovre Ivana de Grisogonis (1418. Sl. 10.), a nadvratnik na vratima na začelju drugoga reda nosi grb nadbiskupa Petra X. (1420.—26. Sl. 11.) Po tom je izvjestno, da je Tvrdoj od 1416. do 1420. radio oko pričvršćenja prvoga reda, a od 1420. do 1426. nastavio gradnjom drugoga reda, te da on nije

započeo graditi zvonik, nego nastavio već započeto djelo.

Treće razdoblje. — Za više od pol vieka gradnja bi pretrgnuta, te nastavljena tek oko 1506. godine. Više izprava nam tumači uzrok, zašto gradnja zapela: loše vladanje sa prihodima zaklade zvonika.

God. 1456. na 10. siečnja nadbiskup spljetski sklopi nagodbu s občinom o pobiranju desetine; občina se obveza izplaćivati godimice na Badnjak 202 dukata u ime desetine, i to 101 nadbiskupu, 50 $\frac{1}{2}$ kaptolu a 50 $\frac{1}{2}$ za-

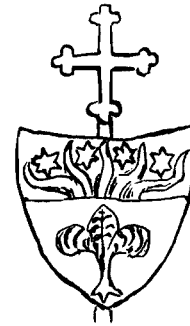
Sl. 10. Grb načelnika de Ivana de Grisogonia.

¹ Parlari III., 366. Jelić *Raccolta*, str. 4.

² Spljetska zlatna knjiga, rukopis što

se čuva u občinskom domu, fo. 112^b; Jelić *Raccolta*, str. 4, op. 1.

kladi za gradnju zvonika. Bi utanačeno jošter, da se novac za gradnju zvonika sahrani u blagajnu na tri ključa, od kojih jedan da drži knez, drugi član kaptola, a treći tehnički odbor, sa izrječitom klauzulom: „*quod operarii laici non excludant ipsum sacerdotem, et ipsum tenere non permittunt clavem, neque denarios contra consuetum.*”¹ U ovoj nagodbi još bi sporazumno utanačeno, da se povrati u kriepost pobiranje za gradnju zvonika od gradjevnog drvlja, od svakoga broda, koji udje u luku natovaren drvljem: „*Septimo occasione certae regaliae lignaminum, quae solita erat observari, quoniam unusquisque veniens cum navigio in portu onerato lignaminibus dare debebat unum lignum fabricae ecclesiae, quae in presentiarum non observatur. — Super septimo, quod fiat regalia pro fabrica campanilis et ecclesiae de lignaminibus quae veniunt in Spalato iusta statutum.*”² Dukala pak 1461. god. 15. travnja dokida zloporabu, što nitko ne pregledava račune zaklade zvonika, te nalaže da jih nadbiskup ima pregledavati.³ Ali ne prudile te odluke! Novcem se zaklade zvonika razmećali redom i obćina i knez mletački i odbornici, te se nadbiskup ponovno prituživa duždu na te zloporabe. Dužd Andrea Vendramino naloži dukalima 1476., 26. i 29. srpnja, da se razduženi ili neutjerani novac zaklade zvonika — „*cuius reparationi multis iam annis non vacatur, et ob id campanile ipsum in ruinam tendit, tendetque in dies magis, opportune nisi prospiciatur*“ — neodvlačno utjerava po državnoj blagajni u Spljetu, i da blagajna zaklade zvonika bude na tri ključa, od kojih jedan da se povjeri nadbiskupu, drugi knezu spljetskomu, treći državnom blagajniku.⁴

Sl. 11. Grb nadbiskupa Petra X.

Još tri ukaza bave se istim predmetom. Dukala Ivana Moceniga 1479., 22. travnja nalaže spljetskom knezu Marku Bandumeriju, da dozvoli dužnicima zaklade zvonika povoljniji rok za izplatu, a da se dug njegova predšastnika Nikole Michaeli izplati državnom soli.⁵ God. 1483. dne 25. studenoga Jeronim Marcellus „*sindaco e provveditore entro e fuori del Golfo*“ terminacijom danom iz Šibenika zapovijeda spljetskoj obćini, da izplati svoju godišnju isu od 50 dukata za gradnju zvonika državnoj blagajni u Spljetu.⁶ Nego sveisto zaklada zvonika nije u redu upravljana, te dužd Agostin Barbadico 1496. god. 27. kolovoza nalaže knezu spljetskomu Jakovu de Renier, da neodvlačno utjera dugove iz zadužbine, te da ključevi blagajne zvonika budu čuvani jedan u kneza, drugi u kaptolskog svećenika, a treći u graditeljnoga odbora.⁷

Medjutim nadbiskup Bartol II. Averoldi preseli se iz Spljeta u Mletke 1496. god., zanemariv skoro za tri godine svoju nadbiskupiju dogovaraše se sa Brešijanskim biskupom Bernardom Zane o zamjeni stolice. To su Splječani teško

¹ Spljetska zlatna knjiga, fo. 24'. Jelić *Raccolta*, str. 6.

² Zlatna knjiga fol. 24', 25'.

³ N. mj. fo. 36., Jelić, *Raccolta*, str. 6.

⁴ Farlati, n. dj. 401.; Jelić, n. dj. str. 8. sl.

⁵ Noviji prepis sbornika dukala spljetskoga nadbiskupa Bonifacija Albani (1668.—1678.)

kođ gosp. Dr. S. Karamana Br. 24., f. 11. Jelić n. dj. str. 10.

⁶ Spljetska Zl. knj. fo. 42., Jelić n. dj. str. 12.

⁷ N. mj. fo. 46. Farlati III., 408. Jelić n. dj. str. 13.

snosili, te se više puta pritužiše; najskoli paka na zapuštenje i siromaštvo stolne crkve.¹ Tako 1497. god. na 8. travnja prikazaše izvješće knezu spljetskomu međ ostalima i o lošem stanju crkve i zvonika s predlogom da se poprave: „*Cose necessarie per la chiesa. Un organo conveniente per la chiesa metropolitana. — Cose necessarie per la fabrica della chiesa. Campanile. — Et primo: a mutar di capitelli delle colonne della chiesa, i quali se non se renova[no] sono per ruinar da breve. — A far i pozoli² intorno la chiesa de drento, sia inferiori et superiori per la comodità del popolo. — Reparar il Campanile qual sta molto male et ha bisogno di molta riparazione come appar manifestamente.*“³ Ovo je izvješće, velevažna izprava za poviest popravljanja stolne crkve i gradnju zvonika, imalo željeni uspjeh, te je urodilo popravkom stolne crkve, prvim što ju počelo nagrdjivati i nastavkom gradjenja zvonika.

Dužd Agostin Barbadico uvaži pritužbe, te dukalom 20. travnja 1498., koreć nadbiskupov nehaj, naredi da kaptol odabere čestita vikara, koji bi svjestno uredio tolike potrebe crkve spljetske.⁴ God. 1500. bi izabran vikarom Thomas de Nigris; njegovim zauzimanjem doista treći put nastavilo se gradnjom zvonika. On je najprije nastojao da uredi blagajnu zvonika. U tom ga sam dužd Leonard Lauredano svojski podupirao, te trima dukalima, 10. studenoga 1501. i 1502. 3. i 5. ožujka, naredi da občina izplati po ugovoru 10. sječnja 1456. svoju godišnju isu od 50 $\frac{1}{2}$ dukata za gradnju zvonika, jer: „*illud campanile ruinam minari videtur, volumus quod pecunias illi deputatas expendi faciatis pro eius restauratione*“, da sve prihode zvonika smjesta utjerava državni blagajnik Marco Antonio Pasqualigo, da se i same članove graditeljnoga odbora prisili, da predadu „veliku svotu novca pripadajuća gradnji zvonika, što su ju proti svakom pravu prisvojili, te da se uloži u gradnju zvonika i zvonova.“⁵

Treće razdoblje. — Treće razdoblje gradnje pada od 1506. do 1529. godine, kako se razabire iz više izprava, koje nas obavješćuju o osobama, koje su sudjelovale kod gradjenja.

Nadbiskup Bernardo Zane pritužio se duždu Leonardu Lauredanu: „*che le entrate d'una sua decima da ducati 101 sieno scossi — e spesi senza licenza, et consentimento suo, adco che dell' anno 1506 et 1507 vesta aver ducati 120 vel circa, quali li vengono recusati dar con diverse excusationi, che sono stà spesi in fabrica della chiesa parte e parte non siano scossi*“; te dužd naredi, da mu se dug od 101 dukata „*spesi in fabrica, delli denari d' essa fabrica li faciate pagar*“. ⁶ Ponovno se tuži radi istoga zaostatka 1506., 1507. i 1508. godine.⁷ Najprije su izvedeni popravci u stolnoj crkvi, predloženi već 1497. g., na ime restauracija kapitelâ i naprava dviju drvenih galerija; na donjoj galeriji pak bješe smještene nad glavnima vratima orgulje.⁸

¹ Sr. Farlati, III., 409.

² t. j. *pogginoli*, drvene galerije.

³ Spljetska Zl. knj. fo. 75', Jelić n. dj. str. 16.

⁴ Farlati III., 419; Jelić n. dj. str. 16.

⁵ Karamanov sbornik br. 36. f. 18; Carrara *Arch. capit. di Spalato*, 37, n°192., Jelić n. dj. str. 18. ss.

⁶ Dukala 1508, 10. kolovoza, Sbor. Karamanov br. 46, fo. 23; Jelić n. dj. str. 22.

⁷ Dukala 1510., 16. listopada, n. mj. br. 48, fo. 18; Jelić n. dj. str. 23.

⁸ U računima desetine 1528. godine, što se čuvaju u namjestništvenom arhivu u Zadru (v. niže str. .) ima i namirnica orguljareva: „*Io ser Carlo organista de San Dojmo necesij ma messer Yeronimo Papalj per nome del mio salario dell organo del mille(simo) 1528 — Vale — Lire 6, 4 soldi, piccoli 12*“ fo penultimo verso.

Nego, kako se je pri popravljanju stolne crkve 1884. god. doistinilo, kapiteli, što no od hrdjanja senova po pucali, ne bješe izmjenjeni novima, već naprosto štukom zakrpljeni; a na nje pak bješe naslonjene drvene galerije. Po dovršenim ovim radnjama medju godinama 1497—1506. prešlo se na popravljanje i gradjenje zvonika. Po svemu se da zaključiti, da je gradnja nastavljena tek potla 1506. godine, a povod tomu je med ostalima i tursko provaljivanje na Spljet do 1506. godine.¹ Gradilo se malo godina a ne dovršilo se, te dužd Anton Grimani 16. travnja 1523. zapoviedi knezu Marku Antunu de Canali, da utjerava strogo prihode zvonika, koji su od njegovih predšastnika loše upravljani i ne bili uloženi „*nel continuar essa fabrica. Il che essendone stà da nuovo fatto intender per il nobil nostro Giacomo Corner per nome del reverendo archiepiscopo di quella città e per il fedel nostro Giacomo Giacobich al presente procurator et operario della chiesa sopradetta non esser stà eseguito con quella diligenza, ch'era l'intenzion nostra, et ricerca il debito della giustizia, supplicando per tanto suffragio nostro opportuno, occiò si possa perficere così laudabile opera, quale altramente ruineria non se li rimediando*“.²

I, doista, gradnja bi nastavljena, te dovršena 1529. godine. Tri važne izprave o radnjama na zvoniku 1528. godine su u knjizi računa desetine 1528. godine³, tri namirnice naime. Dvie su namirnice predstojnika tehničkoga odbora Jakova Jakovčića za klak i drvlje:

1529 adi 1 zenaro. — Ricevi io Jacomo Jakomillich operario del campanile di Santo Doimo da messer Hyeronimo Papalis quondam Alwise per presa lire centocinquanta cinque. Vale — Lire 155, soldi —.

1529 adi 9 zugno. Ricevi io Jacomo Jakomillich come operario del campanile de Santo Dojmo de messer Hyeronimo Papalis come es(a)tor in più partide in standij et tavole n°50 — Lire 73 soldi 16 piccoli 1. Vale Lire settanta tre soldi sedici piccoli 1.“

Treća izprava jest Papalićeva bilježka o potrošku za drvlje krova i prsobrana na vrhu zvonika:

Adi 2 augusti 1529. — Delli domini aspettanti al campanil per mano delli operarij furono comperate et pagate role numero novanta una a soldi diesi l una rolie per magistro Antonio Radicich in pini fior . . . per li argini fatti in cima del campanile preditto et per mano a Pietro Lissaz per alcuni traviselli d'ulivi . . . per il ditto campanil Lire 1 soldi 16 piccoli 8 . . . era debitor della decima in . . .

Lire quaranta sette soldi sie piccoli otto. Vale — Lire 47 soldi 6 piccoli 8.⁴

U ovoj bilježci je najzamjeritija uspomena o drvenom prsobranu, kojim je zvonik završivao. U kruni petoga reda opažaju se četverouglaste izdubine, u kojima su morale biti pričvršćene okomite grede, pa jih za prosljedjenja dogradjivanja petoga reda djelomice napunilo zamazom. Očevidno te izdubine stoje u savezu sa prsobranom 1529. godine, što ga napravio drvodjelac majstor Radičić.

¹ Sr. Farlati III, 426.

² Dukala u Karamanovu sborniku br. 49, fo. 24; Jelić n. dj. str. 24.

³ Namjesništveni arhiv u Zadru, spljetski odjel, br. 70, papirnati rukopis 0 32×0 22 pod naslovom: — „*Xa anni MDXXVIII. Erector huius libri Hieronymus Papalis quondam Aloy-*

sij.“ Utjerač desetine bio je glavom pjesnik Jerko Papalić, Marulićev prijatelj, kako nam Franjo de Natalibus pripovieda u Marulićevom životu, kod Farlata III, 435.

⁴ Sve tri bilješke nahode se na predzadnjem listu rečenoga rukopisa, koji je bez paginacije. Sr. Jelić n. dj. str. 26.

Osim ovoga podatka četvrti red pruža nam još jedan drugi, što nam svjedoči, da je za ovoga trećega razdoblja od 1506.—1529. godine taj red bio već sagradjen ili u gradnji. Na sjeveroistočnom pilovu na južnom licu po sredini uklesan je ovaj nadpis: † IOANNES · MILLITIVS · CANONICVS · SPALATENSIS Anno Domini M · D · VI. Istočna strana (začelje) četvrtoga reda bijaše dakle 1506. godine već do polovine dogradjena.

Sl. 12. Grb gradonačelnika Celsi.

Na pročelju trećega reda u sredini pri vrhu uzidan je grb Frana Celsi, spljetskoga kneza 1516.—1520. godine. (Sl. 12.) Po udešaju krša, na kom je grb izklesan, razabire se, da grb nije bio uzidan za same gradnje, nego poznije umetnut. Gradjenje trećega razdoblja započelo je dakle popravkom vrha trećega reda, pak nastavkom gradjenja četvrtoga reda, koji bijaše već prije 1506. godine do polovine po prilici sazidan.

Po navedenim izpravama razabire se, koji su majstori sudjelovali trećem razdoblju gradjenja. Od 1523., a izvjestno i koju godinu prije, predsjednik tehničkoga i financijskoga odbora bijaše majstor Jakov Jakovčić, s kojim je za cijelo ista osoba Jakov „Jacomilich“ na namirnicama 1529. godine. Majstor Ante Radičić je izveo 1529. godine drvo-djelske radnje prsobrana na vrhu četvrtoga reda i valjda privremenoga krova. Izprave nam ne kažu samo jeli majstor Jakovčić i započeo gradjenje 1506. godine. Njeki pisci, koji su se bavili poviešću zvonika, spominju takodjer u ovom razdoblju graditelje Andriju Aleksijeva Dračanina, Nikolu Florentinca i Jurja Orsinija.¹ Svakako, vjerojatno je, da je Andrija Dračanin započeo radnju 1506. godine, jer doista neki oblici četvrtoga reda zvonika za ovog razdoblja sazidanog sudaraju sa onima na sgradama, gdje je Andrija radio.²

Grb grada Spljeta, što predstavlja zidine Dukljanove palače i zvonik, važnom je izpravom za poviešt zvonika. Nu najstariji primjeri teško su poblize po dobi opredjeljivi, a uz to ne smije im se pripisivati velike važnosti, što se točnosti tiče.

Ali uvažiti nam je jednu predstavu zvonika na grbu grada Spljeta, što je minijaturom naslikan na 2. listu kronike Tome nadoljakona, koja bijaše vlastništvom,

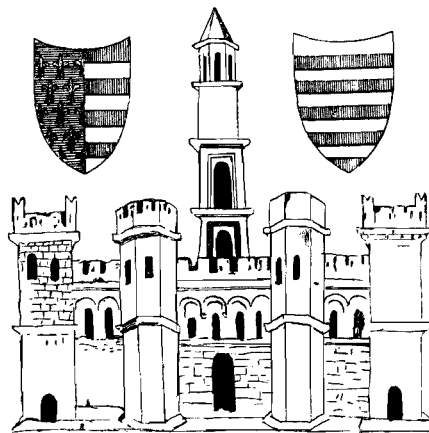
¹ Ljubić *Dizionario biografico*, 1856, str. 151: „Giorgio — nel 1448 — e memoria si trova che avesse egli altresì qualche parte nella costruzione di quel magnifico campanile“ Ranjina n. mj. 91: „God. 1493. popravio je zvonik graditelj Mihajl Meljunić, g. 1497. slavni Andrija Aleksijev Dračanin sa Nikolom Florentincem. I godine 1472 i 1501. radilo se na tornju.“ Jesu li ove viesti osnovane na izpravama ne znam.

² Andrija Dračanin radio je u Rabu 1451. do 1462. god., a izprave ga spominju od 1462.

spljetskim građjaninom (Srv. Kukuljevićev *Slovník*, Eitelberger n. dj. 80); Andrija je radio još i u Trogiru 1468. god. (Eitelberger n. dj. 223). Da je bio spljetskim građjaninom i plemićem, to nam svjedoči nadgrobni nadpis za života sgotovljen 1503. godine, što se u Spljetu u crkvi sv. Duba još vidi:

ANDREAS ALEXIVS EPIROTA
DIRACIIVS NOBLIS GENERE
CIVIS SPALATIVS OB MERI
TA FACTVS S(ancti) SPIRITVS COL
LEGIARIVS H(oc) SIBI M(onumentum) VIVENS
POSVIT ANNO S(alutis) MDIII.

kako nam bilježka na koricama svjedoči, baš onoga Jerka Papalića, koji je 1528. godine bio utjeračem desetine zvonika i koji je rukopisu dao uvez, što ga još danas ima. Zvonik ima četiri četvrtasta reda (donji radi perspektive prekrit zidinama Dukljanove palače), te završuje oktagonom i šiljastim krovom. (Vidi sliku 13.) Izradba slike svjedoči nam, da je slikar više pazio na ukupni oblik, nego li na potankosti. Zamjerito je pak to, da dočim su dekoracije donjih redova i bojama, i ako naokrupno, naznačene, četvrti red je jednostavno orisan, bez ikakve oznake dekoracije. To bi nam svjedočilo, da kad je slika izradjena, četvrti red ne bijaše još izgradjen, ali da mu oblik bijaše već opredieljen; nije li sam Jerko Papalić taj naris izradio, da ukrasi svoju knjigu, kada je radnja četvrtog reda bila tek zamišljena ili započimala? ¹ Po već spomenutim računima tek 1529. godine bio je dovršen četvrti red; slika, dakle, pada med 1506.—1529., te valjda je i izradjena bila kao osnovni oris oblika, što ga je zvonik imao dobiti.

Sl. 13. Minijatura u rukopisu kronike Tome arcidjakona.

Prigodimice nam je uz ime Jerka Papalića sjetiti se i glasovitoga pjesnika Marka Marulića, koji se je u svojoj oporuci 1524. godine sjetio zvonika: „*Agellus meus ad S. Andream vretenorum septem, qui fuit olim Avancij Joannis vendatur et expendatur in fabricam Campanilis s. Domnij.*“ ²

Na ikonostasu sv. Marije u Poljudu, što ga 1549. godine naslika Jerko di Santacroce, ³ sv. Dujam drži lievicom sliku grada Spljeta; zvoniku je slikar dao oktagonalni oblik i četiri reda s krovom. Ovoj slici ne smijemo pripisivati ikonografične točnosti.

Isti oktagonalni oblik nalazimo na prezanimivoj slici grada Spljeta 1688. godine izradjenoj od Andrije Andreisa (v. sl. 15.) na jednom rukopisu u riznici spljetske stolne crkve; ⁴ Coronelijev naris 1684—7. godine (v. sl. 14.), koji, što se točnosti tiče, zaostaje daleko za Andreisovim, predstavlja zvonik sa 6 četverokutnih redova i klobukom bez oktagona, oblik, koji zvonik nije nigda imao. ⁵

Četvrto razdoblje. — Za treće dobe zvoniku je bio dogradjen četvrti red sa drvenim prsobranom, te završivao privremenim oktagonom i klobukom. Nego

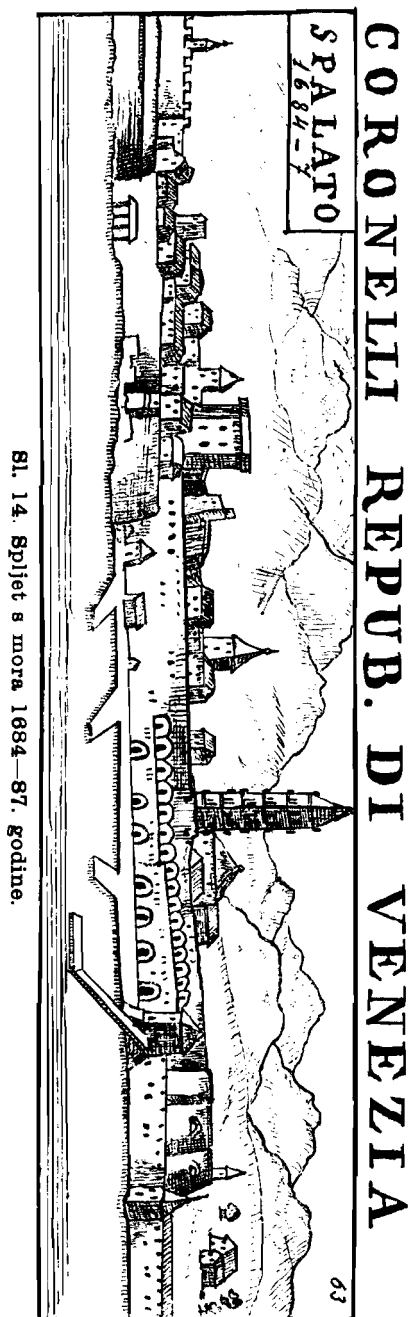
¹ Sam rukopis Tomine kronike izpisan je 1349. do 1412. godine, nu za XV. i prve polovine XVI. vieka dodano mu je bilježaka i minijatura; najpoznija bilježka jest 1445. godine (fol. a). Osim mnogih grbova, razasutih po prvim stranicama (p. 2, 4, b, d, d', e), i koji se odnose na obitelji, u čijem je vlasništvu rukopis bio, ima i predstava Bl djeve Marije sa sv. Dujmom biskupom i sv. Stašem tangarom sa žrvnjem o vratu na fo. 3; predstava ta opetuje se na fo. c'.

² Izvorna oporuka u obitelji Maroli u Spljetu pod naslovom: „*Testamentum Marci Maruli nobilis Spalatensis.*“

³ V. *Bull. dalm.* III (1880), 188.

⁴ Rukopis na pergameni u 4ini pod naslovom: „*Matricola della confraternità di S. Doimo*“, fo. 2; sr. *Ephemeris Spalatensis* 1894, str. 1.

⁵ *Republica di Venezia*, 63.

Sl. 14. Spijet s mora 1684—87. godine.

time nije dovršena bila zasnovana gradnja zvonika, niti zaklada za gradnju bila iscrpljena. Nadbiskup Andrija II. Corner tuži se duždu Andriji Gritti, da mu se prieci nadziranje administracije zvonika, te dužd dukalom 26. svibnja 1535. naredjuje knezu Urbanu Pollano izvršivanje dukale 15. travnja 1461. i strogo utjeravanje prihoda: *accio detto campanile possi esser finito*.¹ Nego občina spljetska zanemaruje sve isto izplaćivanje godišnje ise od 50 $\frac{1}{2}$ dukata, te se opetuju često ukazi izplate, dukali naime 17. veljače 1547. i 1. kolovoza 1548.²

Druge polovine šestnaestoga vieka i za cielog sedamaestoga rek bi da se na zvoniku nije više radilo, nego da se je novac zvonika ulagao u popravke i razširivanje crkve. Popravicima 1497.—1506. godine u nutrini stolne crkve nije bila provedena nikakva bitna promjena. Nego one promjene, koje oštetiše sbilja stolnu crkvu, bješe izvedene uslied naloga apostolskoga vizitatora Agostina Valerija, veroneškoga biskupa, koji no odlukom 26. ožujka 1579., vidjev, da je crkva preuzka, jer ju skoro cielu zahvaća kor tako da vjernici imaju mjesta samo na dvijema drvenima galerijama, naredi, da se probije iztočna izdubina, te da se van nje kor sgradi: „*Chorus licet exiguus totam fere ecclesiam occupat, ita ut lignae machinae in altum extractae sint — ordinavit, quod dejecta illa muri parte quae post altare maiusadjacet, capellam ulterius extendat — in ea dumtaxat parte, quae recto discrimine duas speciosae formae columnas comprehendit, altare aliquantum interius reportetur, novus chorus post altare more romano construat — Lignae machinae destruantur*.”³ Ta osnova bi ostvarena tek za nadbiskupa Mark Antuna de Dominisa godine 1602. do 1616. (Sl. 7., D). Njegov nasljednik Sforza Ponzoni (1616.—41.) sagradi današnju riznicu (Sl. 7., E), koja bi 1832. popravljena; za njegova biskupovanja zvonik ne bi konačno do-

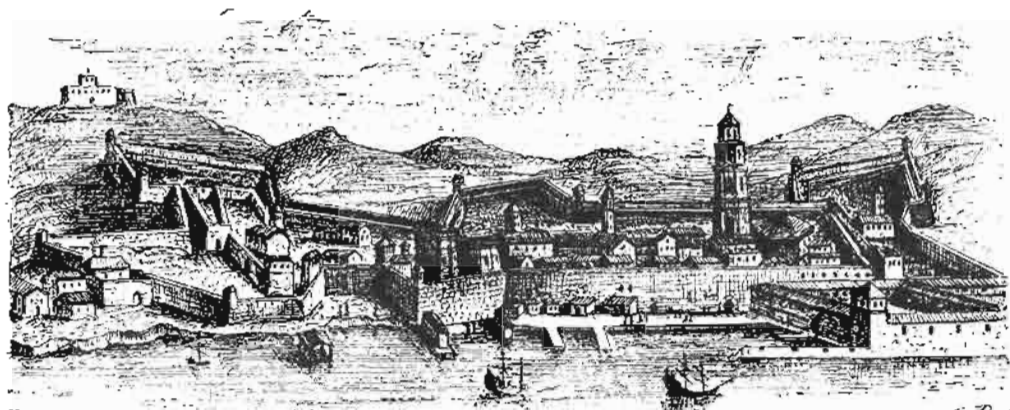
¹ Karamanov sbornik br. 52, fo. 25 i ² Spljetska zl. knj. fo. 68; Jelić n. dj. str. 10; Jelić n. dj. str. 27

³ Spljet. zl. knj. fo. 106; Karamanov sbornik br. 112, fo. 78; Jelić n. dj. str. 33.

vršen, kao što Farlati tvrdi bez naznačenja izvora;¹ moguće da je bio učinjen popravak na starom krovu. U crkvi se je 1653. i 1654. godine kanilo još nješto popravljati, nu koji li su to naumljeni popravci bili, jesu li se ticali zvonika, te jesu li bili izvedeni, ne zna se izvjestno.²

Sgradnjem novoga kora (Sl. 7., D) za nadbiskupa M. A. de Dominisa bješe uklonjena sa svoga mjesta dva stupa peristila (v. Sl. 5., br. 17 i 18), koja su po navedenoj odluci apostolskoga vizitatora Valerija još 1579. godine bila na svom mjestu.

Nije izvjestno, da li je gradnja zvonika za ovog razdoblja išla napried; vele vjerojatno je, da se je sav rad ograničio na najnuždnije popravke.

Fra Andrea Andreis M.DC.LXXXVIII

Sl. 15. Spljet s mora 1688. godine.

Peto razdoblje. — Nadbiskup Bonifacij Albani, koji je razne izprave o pravima i povlasticama spljetske crkve sabrao u sbornik „*Libro delle ducali*“, što nam se djelomice sačuvao u prepisu, u ovom članku češće pod imenom Karamanov sbornik navedenom, već u nastupu svoga vladanja oživi zamisao, da bi se napokon zvonik popravio i dovršio, te se obrati na mletačku vladu, da ga podupre: „*ad oggetto, che accumulata la summa maggiore possi quello restaurarsi, prima di quello che precipiti con danno e total ruina et della chiesa cattedrale, e di buona parte della città.*“ I doista providur Antonio Barbaro izda 17. listopada 1669. god. strogi ukaz dužnicima, utjeračima i upraviteljima zaklade zvonika, da jih sjeti njihovih dužnosti.³ Još vruće se za gradnju nove stolne crkve zauze nadbiskup Stjepan II. Cupilli, kako nam svjedoči njegovo izvješće o stanju nadbiskupije 1713. godine: „*Cum vero ecclesia haec cathedralis ingenti populi numero recipiendo sit omnino*

¹ III, 502: „*Ponzono archiepiscopo, fastigium impositum est celeberrimae turris s. Domni.*“

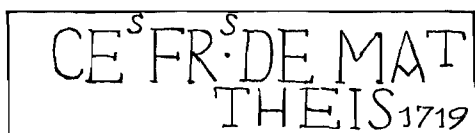
² Knez spljetski Lovro Tiepolo odlukom 28. prosinca 1653. zabranio je naumljene popravke; kaptol prosvjedova proti toj odluci, koja bi

dokinuta terminacijom 10. sieđnja 1654. od proveditura Ivana Antona Zena i Lovre Dolfin. Karamanov sbornik br. 170, fo. 109; br. 189 fo. 109; Jelić n. dj. str. 37 ss.

³ Namjestn. arkiv, *Atti del provveditore generale A. Barbaro*, L. I, str. 33; Jelić n. dj. str. 39.

*incapax, — placuit moderno archiepiscopo cum serenissimi Venetiarum principis consensu, illius amplificandae meditationem admittere, templo veteri prorsus intacto. Res sane difficilis, magnique impendii.*¹ On bijaše već izhodio od mletačke vlade dozvolu, da smije na nekome mjestu u starome Solinu vaditi kamenje i mramor za novu crkvu.²

Za razgradjivanja zvonika 1886. godine bi našast uzidan u petom redu

Sl. 16. Nadpis graditelja de Mattheis 1719.

stariji ljudi u Spljetu mi pripovjediše, da je bio Braćanin i pravim imenom Matejević.

Šesto razdoblje. Za razgradjivanja 1886. godine bi našast u zadnjem oktagonalmom redu nadpis graditelja J. Avijana bez oznake godine (Sl. 17.). Po

Sl. 17. Nadpis graditelja Avijana.

obliku pismena sudeći nadpis pripada prvoj polovini XVIII. vieka. Potanjih viesti o graditelju Avijanu i ob ovom zadnjem razdoblju gradjenja ne imamo. Nu Farlatov opis i naris 1751. g.³ predstavljaju nam zvonik podpuno dovršen i u onom obliku, u kojem je bio sve do razgradjivanja 1886. godine i kako ga naša sl. 4.

predstavlja. Po tome je izvjestno, da sgradjenje šestoga reda i klobuka pada u razdoblje 1719.—1751. godine. Kod Farlata se sačuvala nejasna uspomena o razgradjenju dvaju redova, na mjesto kojih nadošao zadnji oktagonalni,⁴ ali to mi se čini tek djelomično vjerojatno, te se ona uspomena odnosi samo na otvorenu galeriju i krov, kojom je završivao njegov četvrti red.

Više putopisaca počam od Spona i Whelera (1676. g.) bavilo se spljetskim spomenicima, kao Adams et Clarissen (1757 g.), Carsas (1782 g.), ali što se zvonika tiče, opisi i narisi su malo pouzdani.

Po navedenim povjestnim bilješkama zaključuje se, da se je zvonik od prve polovine trinaestoga do polovine osamnaestoga vieka na šest pretrga gradio i popravljao; i da je, računajući samo prilode desetine, na gradnju uloženo do 30.000 dukata.

¹ Farlati, III, 546.

² Odluka providura V. Vendramina 12. travnja 1711.; namjestnički arkiv, *Atti del provveditore generale V. Vendramin*, L IV, str. 403'.

³ N. dj. I, str. 491.

⁴ „*Aviunt olim duos praeterea ordines sive con-*

tignationes superstructas fuisse; sed superiori saeculo creunte, ictu fulminis disjectae cum essent, aut certe admodum labefactae satis visum est, quam illas restituere, eoque onere subjectam molem praegravare, nihil superaddere praeter fastigium, quod octogoni — speciem gerit.“ N. mj. I. 491.

Nego popravljanje zvonika, koje je započelo još prije, nego li je bila gradnja dovršena, a pak po dovršenju gradjenja u četiri navratka nastavljano, moralo je kudkamo više novaca zapasti.

Sedmo razdoblje. — Ne minulo ni pol vieka, a zvonik počeo teško stradati, bilo s elementarnih nepogoda, bilo s tehničkih mana.

Zamašna visina ga iznosila munji na lak udarac. Striela ga šinula već izmakom sedamnaestoga vieka;¹ pak opet potla godine 1751. Te elementarne nepogode izazvaše prvi popravak, koji bi 1789 god. povjeren graditelju Ivanu Nikoli Vujnoviću-Nakiću, kako nam njegova molbenica svjedoči: *Nel 1789 passò in Dalmazia (t. j. il tenente ingegnere Gian Nicolò Vujnovich-Nakich). Dalla città di Spalato fu ricercato per assicurare quell' antico campanile minacciante nella cima, per lo scroscio d'un fulmine, sfasciamento e rovina; lavoro che fu da lui eseguito con piena soddisfazione.*² Ali ovaj popravak nije vele pomogao. Stanje zvonika od dana do dana postajalo sve to kritičnijim, te maršal Marmont već pomišljao na ozbiljni popravak, ali ne dospio da ga izvede.³

Osmo razdoblje. Opet grom ošinuo zvonik, te zaprijetila ozbiljna pogibelj. Graditelj Gale ga pregledao te podastrao predlog za popravak. U izvješću 10. ožujka 1817. god. veli: „*Sono salito fino al quarto ordine⁴ del campanile e posso assicurare francamente, che tutti i quattro ordini ad un altro piccolo ordine sottoposto alla cupola, dalla parte settentrionale si trovano in rovina e che tali riparazioni meritano una seria considerazione, e nel tempo stesso una riflessibile spesa.*“⁵ Nu, opetovano udaranje gromova, što je iste dobe sliedile, svjedoči, da je zvonik sbilja tvrdji bio, nego se na oko činilo.⁶ Putovanje carice Karoline Auguste kroz Dalmaciju, gdje ju divni svjedoci davno minule kulture oduševili, urodilo dobrim plodom; ona doprinela znamenitu svotu, a 1821. g. car doznačio 1858.42 for. za popravak zvonika i namještenje munjovoda; međjutim politička vlast ograničila zvonjenje, „jer je zvonik tako klimav bio, da je za zvonjenja velikoga zvona ošibljivao“!⁷

Napokon došlo do popravka. Majstor Jerko Mazzoni bijaše 1821. godine zato sklopio ugovor sa crkovinarstvom,⁸ nu sliedeće godine uze cielu stvar na se graditelj V. Andrić.⁹ Ovaj drugi popravak bio je samo djelomičan. Andrić snimi željezni križ sa kruglom sa vrška zvonika, te namjesti munjovod, promjeni dva stupa na sjevernoj strani i polu jednoga na zapadnoj strani trećega reda.¹⁰ Prigodom ovoga drugoga popravka bješe zvona prenešena iz petoga i četvrtoga reda u drugi, te mjernik Justenberg 1825. godine načini drvenu napravu za zvona, tako da se ne doticala zvonika.¹¹

Nego sve to više se stala izticati misao posvemašnjega popravka i crkve i zvonika. God. 1826. naročiti odbor izvidi popravke, što su se imali izvesti na

¹ Farlati I, 491.

² *Estratto di un' istanza del tenente ingegnere Vujnović-Nakić del 22 agosto 1797* u namjestničkom arhivu u Zadru

³ Ranjina n. mj. 91.

⁴ t. j. ne uračunav prvog prizemnog reda, dakle, popeo se do petoga reda.

⁵ Arkiv spljet. crkovinarstva. br. 7, 1817. 10/3.

⁶ N. mj. br. 8, 1817. 13/3.

⁷ N. mj. br. 17373, C, 1821. 18/10.

⁸ N. mj. br. 19190, C, 1821. 31/12.

⁹ N. mj. br. 8523, C, 1822. 24/7

¹⁰ Po kazivanju suvremenika g. Tortija, predstojnika crkovinarstva. Križ i krugla sahranjeni su kod crkovinarstva.

¹¹ Arkiv spljet. crkov. br. 821, C, 1825 9/7.

zvoniku i na crkvi, kao i na okolišnim sgradama;¹ ali popravci, učinjeni tek od 1830. do 1836., bijahu neznatni.²

Deveto razdoblje. Međutim Solin svojim izkopinama, a Spljet svojim spomenicim stali dovabljivati umjetnika i učenjaka; svi složan glas podigli u svojim putopisim, po novinama i specijalističnim radnjama, da se toli važni i zanimivi spomenici potomstvu obezbiede. Velezaslužni muzejalni ravnatelj Franjo Carrara 1845. god. stao o tom živo raditi; našlo se pak odziva kod novoustrojenog c. k. središnjeg povjerenstva za proučavanje i sačuvanje spomenika. Po njegovom nalogu 1848. i 1849. graditelj Andrić, koji je svoj život posvetio († 1866.) proučavanju spljetskih spomenika, i koga prvoga je sva zasluga, što se kadli tadli stalo pristojno popravljati one spomenike, napravi krasne i točne snimke zvonika, kao što je 1852. god. uz pripomoć risara D. Mareochia učinio snimke stolne crkve i ciele Dioklecijanove palače. Andrić, da svoje osnove zagovara, podje glavom u Beč, te središnje povjerenstvo, akademija umjetnosti i ministarstvo njegovu osnovu odobrili, car naredio, da se Andrićeva osnova namah izvrši, i dozvolio 1854. godine godišnju isu od 20.000 for., dok se djelo dovrši. Ličnim neprijateljima Andrićevim pošlo je za rukom stvar odgoditi; Andrićevi predlozi bješe 1855. godine dani na pretres posebnoj komisiji; nepovoljni politički odnošaji snimili osnovu s dnevnoga reda. Za Andrićeva nadziranja popravilo 1849. munjovod, a 1853. god. popravilo samo nutrnji shod među crkvom i prvim prizemnim redom zvonika,³ dočim vanjska sjeverna strana prvoga reda, odakle okružno sudište zahtjevalo, da se odstrani trošno i padajuće kamenje, ostala nepopravljena.⁴ I tako ovaj treći popravak ne postigao svoje konačne svrhe.

Komisija 1855. god. zasnovana nikad na kraj sa svojim izradkom, da ju 1867. sve to veća pogibelj pučanstva, živo zanimanje namjestništva ne sklonulo, da se napokon makne; 1868. god. bilo počelo već podizati lazila oko zvonika, za popraviti ga, kad na jedan mah sve bi porušeno i radnje odgodjene.⁵

Deseto razdoblje. Nego napokon se stalo živo raditi. Crkovinarstvo, najskoli predsjednik knez Antun Pavlović, 1872. godine stadoše zahtjevati prešnost popravljanja zvonika i stolne crkve radi skrajne pogibelji občinstva (za službe božje stalo odpadati kamenje sa zidova) maklo se i namjestništvo, te njegovom inicijativom 1873. god. sastao se mješoviti odbor, koji da ustanovi pogodbe za popravak crkve i zvonika.⁶

Ovaj odbor u glavnom usvojio Andrićevu osnovu i sklonuo ministarstvo, da se ozbiljno stalo misliti za stvar, koja se od toliko godina vukla. Ministarstvo naloži uz to arkeologičnoj ekspediciji, što je koncem 1873. g. bila na povratku iz Samothrake, da pregleda spljetske spomenike, te da izjavi svoje mnjenje o popravku. Profesori Conze, Hauser i Nieman podastrieše izvješće, koje napokon svede na čistac osnovu o popravljenu stolne crkve i zvonika.

¹ N. mj. 1209, C. 1826 4/10.

² Ranjina n. mj. 92.

³ N. mj. br. 8, 1853 9/3, B. 51, 1853 15/9

⁴ N. mj. br. 3628. Pret. pol. 1853 11/10 upozoruje poglavarstvo: „*esser necessario levare le parti coellanti dal lato di borea sotto il primo*

piano.“ To su bili satrveni zaglavnjaci na lukovima, koje je pornjacima Tvrdoj poduprao, i grbovi na pornjacima.

⁵ Spisi konservatora Andrića u spljetskom muzeju; arkiv spljet. crkov. br. 15, 1872 26/1.

⁶ Muzejalni arkiv. br. 28/C, 1873 19/3.

Andrić je u svojoj osnovi stajao na strogom čistunačkom gledištu: osamiti sasvim mauzolej Dioklecijanov i povratiti ga u izvorno stanje, lišiv ga svih nerimskih prigradaka; i zvonik sam morao je pasti žrtvom Andrićeva purizma. Mjestna komisija god. 1873. ustanovljena, sastojeca se od šest članova (biskup, kotarski poglavar, gradski načelnik, predsjednik crkvinarstva, konservator starina i pokrajinski mjernik). Spomenuti članovi samothračke ekspedicije složise se u tomu, da se Andrićeva osnova osamljenja i popravljena stolne crkve izvede tom preinakom, da zvonik se popravi i sačuva, i da se koru nadogradi nova sakristija, ostale okolo stojeće zgrade da se poruše, te da se izvedenje ovih radja povjeri graditelju strukovnjaku.¹ Sva je zasluga samothračke ekspedicije, što je ta osnova našla podpunu odziva; strukovnjačke radnje bješe povjerene graditelju prof. Aloisu Hauseru, koji izradi konačnu osnovu, a ministarstvo je odobrilo, te već god. 1874. predujmilo zakladu za radnju. Vrhovni nadzor radnje pridrža graditelj prof. Hauser, a izvršba radja povjeri vještom spljetskom majstoru A. Perišiću, koji je savršeno obnovio i nutrinu stolne crkve.

Obnavljanje stolne crkve počelo je 1880. god.,² te bi dogotovljeno 1885. godine; tada je baš red dolazio na zvonik. Nego pogibeljno stanje zvonika izazvalo je pospješenje. Po nalogu ministarstva³ majstor A. Perišić sagradio 1882. godine oko cieloga zvonika tvrda lazila, tako da ga sa svih strana obuhvaćaju a da se o nj ne upiru; lazila su zapala 50.000 for. Tad se prešlo na izradbu točnoga narisa cieloga zvonika u velikom mjerilu.

Način popravljanja je, doista, remek djelo naimarske vještine, da rečem smjelosti, te je na diku i prof. Hauseru i izvadjaču majstoru Perišiću, a država, koja ga izdašno podupire godišnjim novčanim isama, će se svim pravom podičiti, da je to najmonumentalnije djelo našega vieka u Dalmaciji, te da može stojati o bok uz epohalne gradjevine ciele carevine.

S više uzroka je zvonik postradao. Grom, što ga je više puta šinuo, raztrojio je gornja dva reda, a razklimao i donje. Kako je zvonik dobrim dielom sgradjen vapnencem iz starih rimskih gradjevina, tako nije mogao odoliti uplivu atmosferskom, te se najskoli uslied slane morske pare, što ju južni vjetar donosi, dobrano izsolio. Spojalom zidova bi upotrebljivan klačni zamazak uz gvozdene spone; zamazak nije vazda bio najbolje vrsti, te na mnogim mjestim popustio u čvrstoći; a željezne pijavice uslied rdjanja povećale svoj volumn, pa razdrobile kamenje. Osim toga pogreške u razterećivanju tlaka gornjih redova na donji prizemni, osobito nespretno Tvrdojem dodani pornjaci u prvom redu, koji ne bili vezani, nego prislonjeni uz zid, sdrobile zaglavnjake lukova i razciepale stupove, te oslabile mnogo prvi red, koji uzdrži svod, na kojem počiva čitava tjelesina zvonika. Popravljenje dakle moralo je zahvatiti i donje i gornje redove zvonika, a istodobno radi velike važnosti umjetničkih mu oblika sačuvati ga nepromjenjena. Zaista mnogo manje truda i novca bi bilo stajalo porušiti zvonik, te s nova ga graditi, ali zahtjev znanosti i umjetnosti je bio, da se zvonik popravi a ne promjeni.

¹ Izvješće na ministarstvo 1873 31/12; muzejalni arhiv br. 30, C; V. *Bull. dalm.* I, 6–11.

² Hauser, *Beilage zur Wiener Abendpost* 1880

u. 182 (*Bull. dalm.* III. 1880) 117. sl. *Spljet i rimski spomenici Dalmacije* (prev Bulić 1884)

42. sl.

³ Odluka br. 12135, 1881 5/8.

Šestoga rujna 1886. započe popravljjanje. Najprije bješe razgradjen krov sa oktagonalmim šestim redom, te peti red do krune četvrtoga. (Vidi tablu III. a.). God. 1890. prešlo se na obnvljenje podgradka i prvoga reda. Da se bez pogibelji može raditi, na osobitoj napravi odiglo se gornja tri reda od prvoga. Za smještaj naprave bilo red ukloniti stepenice preddvorja. Vadi se sve trošno građivo, te se zamienjuje čvrstim bračkim i korčulanskim vapnencem, koji se umeće u velikim kockama od 2—3 kubična metra; zidanje je u suho sa pobroncanim pijavicama. Vanjsko lice novih komada oponaša fugature staroga zida. Sve dekorativne česti s nova umetnute vjerno oponašaju oblikom i izradbom izvorne uzorke. Razciepani stupovi privezuju se broncanim ključevima ili se zamjenjuju novima. U prvom redu, na sjevernoj i južnoj strani, gdje je najviša trošnost, radi prilepljenih pornjaka i sdrobljenih zaglavnaka lukova, zid bi za 0'50 iznešen u vani; i tako novi pornjaci, kao i stupovi ostadoše do polovine uzidani i svezani sa zidom. Već je dovršeno popravljjanje prvoga reda, u kojem su sve česti bile s nova promjenjene.¹ Tekuće godine počeo se popravljati drugi red; tu radnja počima biti lakša, te će se spspješnije izvadjati. Kad budu popravljjeni treći i četvrti red, uzpostaviti će se peti red u prvobitnom obliku; a šesti oktagonalni s klobukom u skladnijem i više odgovarajućem obliku po narisu prof. Hausera. (v. tab. III. b.). Dosadašnji popravci, uračunav trošak za lazila, zapali su 117.000 for.; za prošlu godinu bilo je doznačeno 30.000 for. —;² daljnje popravljjanje ne će po svoj prilici prekoračiti dosadašnjih troškova, ali će svakako zapasti dosta znatnu svotu.

I ovim četvrtim popravkom spljetski zvonik bit će napokon od neizbježive propasti spašen poviesti i umjetnosti, na diku cijeloj državi, a najskoli Dalmaciji!

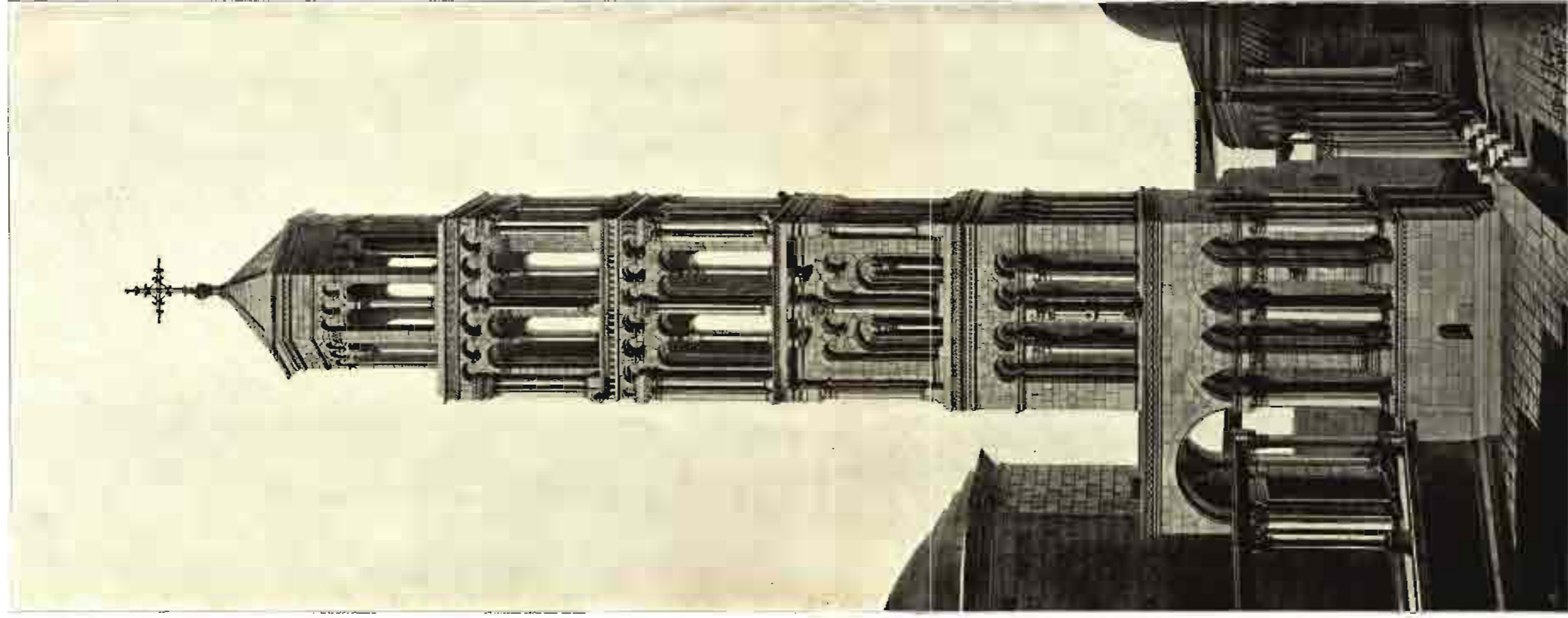
III.

Zvonik je smješten na položaju prostaze Dioklecijanovog mauzoleja (sl. 5). Podnožje prostaze visinom odgovaraše (3.70 m.), današnjem visokom italskom podnožju, što teče izpod peristila hrama, a površina još sačuvanoga podzidja (zonolo) iznosi 10'80 m. × 9'10 m. Uzmet prostaze bijaše na triem sa 8 stupova na dva reda (sl. 5. i 6., br. 1—7, 28), koji završivahu učelkom na zabat sa lukom u sredini (sl. 8.). U zaravanjku izpred triema u sredini bijaše usječena stepenica 3'05 m. široka, dočim dva pobočna osječka nošahu svaki po jednu sfingu. (Slika 5., 6. i 8., e, f.

Podnožje. Da se pripravi jako podnožje zvoniku, uklonilo najprije šest stupova prostaze (br. 1—6), te porušilo čitavi podgradak zaravanjka do podzidja, očito s naumom, da se okuša tvrdina temelja. Obe sfinge bješe prenešene na nove podgradke pod stupovlje peristila; jedna je još na tom mjestu (sl. 20), a druga je iza toliko doživljaja dospjela napokon u arheologični muzej. Tvrđina rimskoga temelja bi našasta dovoljna za teret nove sgrade, i tako zvonik bi podignut na rimskom temelju, koji je doista i odolilo za toliko vjekova ogromnomu teretu. Podgradak zvonika, na rimskom podzidju, bi sazidan po osnovi staroga podgradka, sačuvav na istom mjestu i stepenicu; sazidalo ga rimskim krasnim škvadranim

¹ Sr *Bull. dalm.* XIV. (1891) 128; XV. (1892), ² V. *Bull. dalm.* XVI. (1893), 184.
200; XVI. (1893), 184.

Tabla III. a.

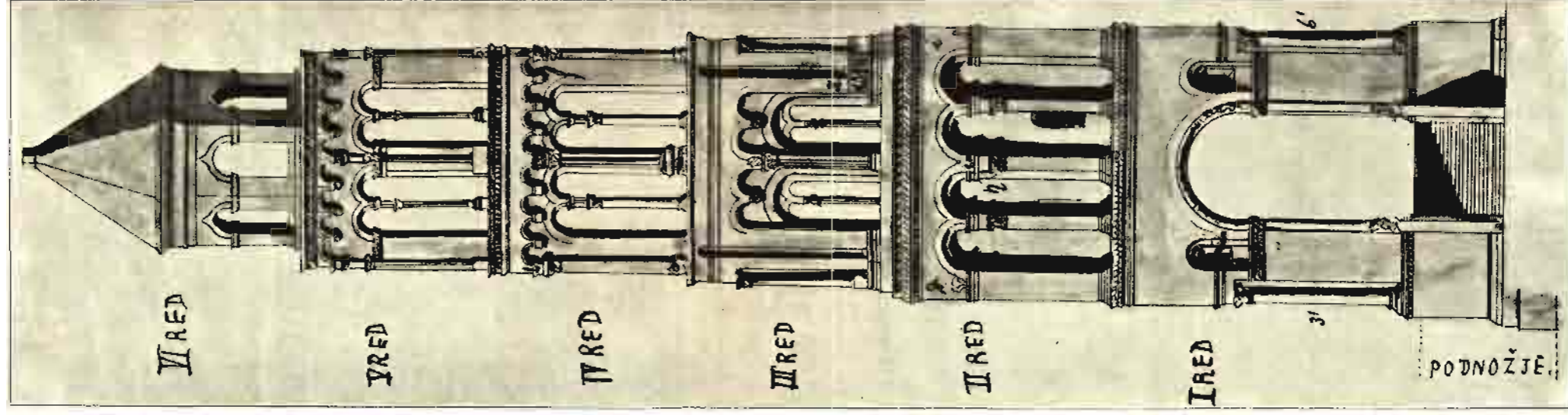

Obnova zvonika spljetske stolne crkve.

(Sjeverna strana.)

Po nacrtu prof. A. Hausera.

Tabla III. b.

Pročelje

zvonika spljetske stolne crkve.

krševima valjda iz prvanjega podgradka. U prvanjem podgradku, kao u cielom hramu, ti krševi bijahu spojeni željeznim pijavicama i jakom zamazkom; u podgradku zvonika upotrebilo samu zamazku, te udubine starih pijavica sada gledaju svjetlo. Kao što je gosp. Stratimirović konstatovao,¹ podgradak triema prostaze osta netaknut, izim što mu oba ćoška za 1.77 m. pregradilo, očito s namjerom, da se novi podgradak priveže uz stari podgradak triema.

Stepenica sačuvala svoj prvobitni položaj i izmjere, promjenilo joj samo oblike stepena i nutarnju osnovu. Ne sazidalo ju na nasipu, kao što je vjerojatno stara stepenica bila, nego na koničnom svodu (sl. 22. A), tako, da se dobilo zamašit pokriven prostor, koji bi upotrijebljen za kosturnicu; onizka vrata (sl. 22. a; Tab. III.) vodjahu sa sjeverne strane u kosturnicu.

Dvama pobočnima osječcima podgradka, spojenima sa podgradkom triema prostaze, bilo dosudjeno, da snose savkoliki teret zvonika. I doista, sva promjena med starim i novim podgradkom bila ta jedino, da dva stara pobočna osječka, sazidana po svoj prilici u obliku nejakoga kiparskoga podnožja, da dovoljna bila za teret sfingâ, zamjenilo jačima i masivnijima za teret zvonika. Novi podgradak kao i stari završuje podvratnikom, urešenim zubcem, po imitaciji podvratnika na obližnjem podgradku hrama, dočim vienac bi pretvoren u podstavak prvoga reda.

Na ovom podgradku bi podignut i prvi prizemni red, a na njem pak čitava tjelesina tornja. Zvonik se sastoji od sedam dielâ: podnožje, pet četverokutnih redova, te šesti oktagonalni red sa klobučastim krovom. Svaki red sadrži po jedan sprat, tako da počimljuć ih brojiti drugim redom ima ih u sve pet.

Ukupna visina zvonika iznosi 51.03 m.; od toga odpada na podnožje 3.69 m. (podzidje 0.645 m. podgradak 2.745 m., a podstavak 0.295 m.); prvi prizemni red najviši je, iznosi 10.10 m., sliedeća četiri reda imaju postepeno smanjivajući se izmjer: drugi 7.79 m., treći 6.83 m., četvrti 6.93 m., peti 6.18 m., šesti oktagonalni red visok je 4.83 m., a piramidalni krov 4.68 m.² Samo četvrti red ne skladuje u postepenom smanjivanju visine, te je za 0.10 m. viši od trećega, nu ta je razlika preneznatna, te bi se dala opravdati graditeljevim naumom, kao što ću niže spomenuti, da četvrtim redom zvonik završi otvorenom galerijom, čime bi nesmanjivajući se izmjer bio pravilan radi perspektive s dola.

Prvi red (prizemlje). Premda je zvonik gradjen za pet punih viekova, dok se po Evropi izmjenila tri sloga, romanski, gotički i preporodni, ipak je on čitav, izim zadnjega reda, jednog kroja, čistoga romanskoga. Kako kod romanskih zvonika, tako i kod spljetskoga vlada karakteristična rasporedba i ornamentika; svaki red je cjelina za se. Kao što je duhovito već gosp. Stratimirović opazio, kad bi mogli sprat po sprat našega spljetskoga zvonika da poskidamo, imali bi toliko liepih spratova, isto toliko i ubavih paviljona.³ Uzmet svakog sprata je podpuni arhitektonični red sa pravilno udešenim razmjerima podgradka, stupovlja i napusta.

Nego spljetski zvonik odstupa od običnog romanskog tipa baš onim dielom, koji je kod njega najljepši, biva prizemljem. Prizemni dio romanskih zvonika je

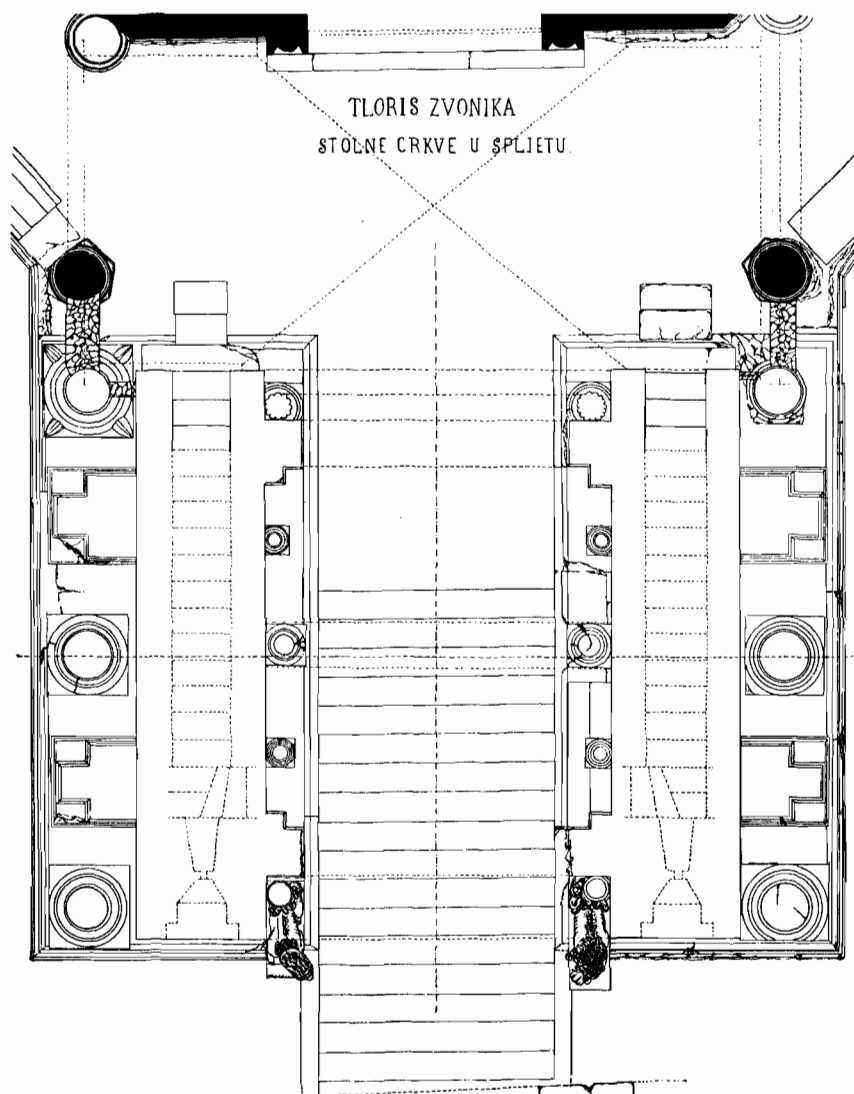
¹ *Bull. dalm.* XI (1888.), str. 71. T. IV.

visinu zvonika 50.30, ne uračunav visine

² Gosp. Stratimirović n. mj. 94, daje ukupnu podzidja.

³ *Bull. dalm.* XI. (1888), str. 22.

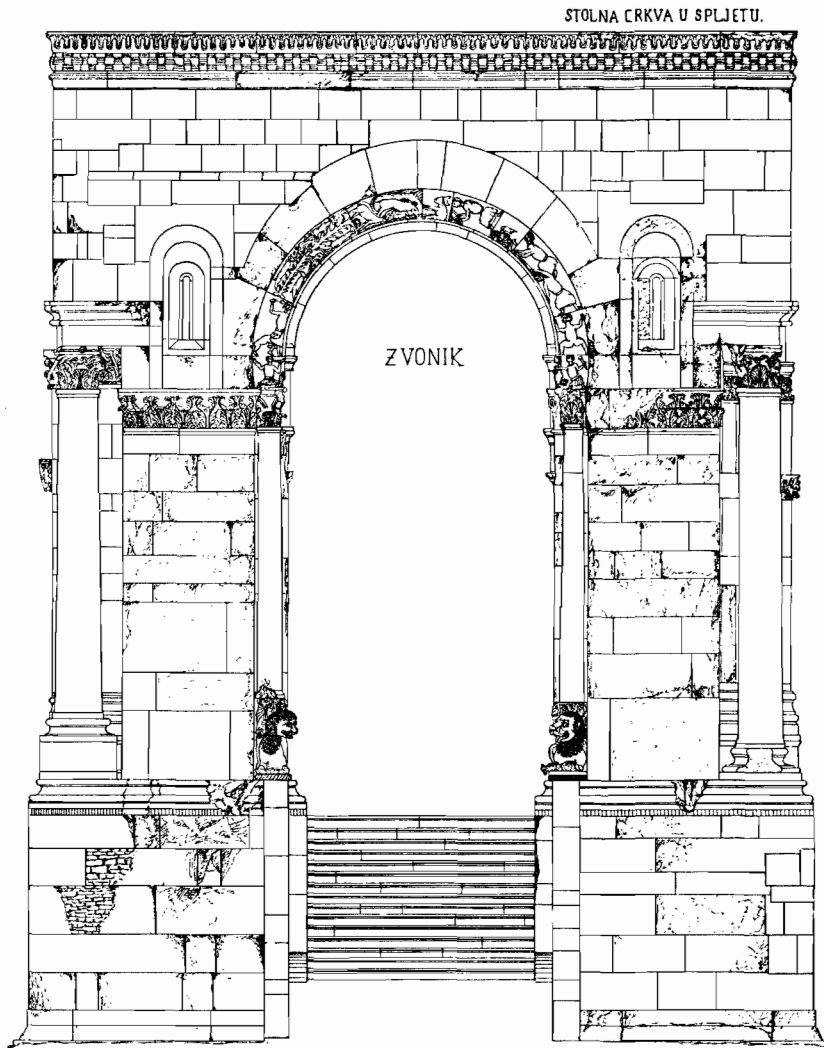
obično glomazna masa bez osobitoga graditeljskoga ustroja i mršave dekoracije, jer mu je dodieljena statična uloga podnožja; a gornji spratovi su tek ukusniji i plemenitiji, kao dio, što predstavlja dekorovani uzmet sgrade. Spljetski zvonik ima i gornje spratove dotjerane sa graditeljskoga i dekorativnoga gledišta; ali na

Sl. 18. Tloris prvoga reda zvonika.

suprot prizemni dio je najukusniji i najplemenitiji. Uzmemo li na oko romanske važnije zvonike Dalmacije, naći ćemo, da spljetski zvonik se od njih razlikuje ukusnošću prizemlja, ali i još mnogo bogatijom i duhovitijom dekoracijom pojedinih spratova. Tako glasoviti zvonik sv. Ivana u Rabu, koji se svim pravom mora

smatrati uzorom dalmatinskih zvonika, sgrađen prije trinaestoga vieka,¹ pak onaj sv. Petra u supetarskoj drazi na Rabu,² zadarski sv. Marije³ i ostali predstavljaju nam glomaznu masu, koja u prizemlju i donjim redovima ima samo malo i to jako uzkih otvora, te završuje nješto lagljim redom i klobučastim krovom, što no

Sl. 19. Pročelje prvoga reda zvonika.

bez razmaka stapa se sa uzmetom, ili masu na više spratova, što no postepeno većim brojem prozora laglji postaju, ali nijesu jedan od drugoga sasvim odijeljeni tako, da bi svaki sačinjavao arhitektonski red o sebi.

¹ Sr. Eitelberger n. dj. Tabl. IV., str. 75. Jakson ² Ob ovoj crkvi bavit ću se obširnije u izvješću o rabskim spomenicima.

³ Jackson n. dj. I, 300.

Prvi red spljetskoga zvonika predstavlja nam najprije sjajno preddvorje, a onda tek podnožje tornja, što se na njemu diže. Floris prvoga reda (sl. 18.) sastoji se od dva usporedna pilova, koji stoje jedan od drugoga 3·05 m.; sa svih strana su arhitektonski dekorovani. Prostor medju pilovima jest odugi triem, koga sprednji dio zahvaćaju pseudobne stepenice, duboko u podgradak zasječene, te meću na pristupaonicu, što vodi u hram. U cijeloj dužini triem je pokriven bačvastim svodom, što počiva na pilovima; a dva luka ga zatvaraju: pročeljni je luk na zapadnoj strani, a stražnji na istočnoj (Tab. III., sl. 18, 19, 20, 21, 22.). U nutarnjoj šupljini obadvaju pilova su udešene zidane stepenice, koje sa istočne strane, gdje no su i vrata simetrično spram crkve postavljena, vode na sprat. Dva uzka romanska prozorčića na pročelju, razsvjetljuju stepenice (Tab. III., sl. 19). Vanjsko lice obaju pilova, sa sjevera i juga, dekorovano je izvorno sa dvama svodolucima punog luka na stupove; svaki svodoluk pak poznijim dodatkom jednog pornjaka sa polulukovima pretvorilo u dva sa oštrim lukom (v. sl. 23, 31). Ono izvornih šest stupova, što nosi vanjske arkade, jesu šest stupova iz razgradjene prostaze mauzoleja (sl. 5, br. 1—6.), jer gradivom, bazama i kapitelima sudaraju se sa ostalim stupovima peristila oko stolne crkve.¹ Epistilij na stupovlju, slomljen kao u stolnoj crkvi, oponaša oblikom epistilij peristila, s kojim se sudara u visini, te je urešen sa dva reda primogovih palmeta. I tako uzmet vanjske dekoracije prvoga reda slaže se točno sa uzmetom peristila, te istodobno označuje izvanjsku crtu petnjaka bačvastoga svoda.

Nasuprot dekoracija pročelja i začelja prvoga reda ima samostalan uzmet nezavisan od onoga pobočnih strana, te se u visini ne sudara sa ovim, nego sa uzmetom portala stolne crkve (v. sl. 19.). Uzmet dekoracije triema, na pornjake i stupiće sa arkadicama, te rebrenjačom na puni luk po sred svoda, sudara se s uzmetom pobočnih vanjskih strana, jer je podređjena petnjacima svoda (sl. 22). Začudna je na prvi mah ova dvostruka razlika uzmeta, te bi ju se moglo okrstiti nepravilnošću ili hirovitošću graditeljevom, ali pazi li se dobro vidjet je, da se osniva na genijalnoj zamisli. Dvostrukom gradacijom uzmeta prvoga reda, graditelj je postigao dva cilja. Davši isti uzmet sjevernoj i južnoj strani, graditelj je najprije svezao harmonično zvonik sa peristilom stolne crkve, tako da gledajući ga s južne ili sa sjeverne strane, zvonik skladuje sa peristilom i mauzolejem, harmonija orisa je takova, da je prizemlje zvonika doista postalo neobhodnim udom cjeline, što ju kupola crkve sa pripadcima sačinjava (v. sl. 4, Tab. III.). Osim toga, davši

¹ Andrić je prvi (*Illustrazione del tempio di Giove nel Palazzo di Diocleziano*, 1852. str. 28.; rukopis u spljetskom muzeju) stavio nagađjanje, da šest stupova dignutih za gradjenja zvonika, sa prostaze jesu baš oni, što su sada u crkvi na groblju u Sustjepanu, od kojih 4 su od crno-crvenoga granita. To nagađjanje sam i ja u mom članku *B. d. X.* (1887), 156. naveo. Ali, vidim, da nije osnovano Svih šest stupova prostaze uzidano je u prvi red zvo-

nika; pet ih ima stare baze, a sami šesti na sjevero-istočnom čošku ima romansku bazu s listićem; svi pak imaju stare glavice. Stupovi prostaze su visoki 5·70 m., a oni na Sustjepanu tek do 4·50 m. Ovi su najvjerojatnije pripadali staroj crkvi sv. Stjepana de Pinis, te su tek početkom ovoga vieka dospjeli na današnje im mjesto, gdje je i drugih ruševina rečene crkve uzidano.

pročelju triema isti izmjer portala hrama, iztakao je graditelj pravu ulogu triema, naime crkvenoga preddvorja, te je ovaj podredio visini svoda, a nutrnjom dekoracijom triema, podredjenom bačvastom svodu, okoristio se je u statične svrhe, a i ukusno ukrasio sam triem (sl. 20 i 21). U tom deset metara dugom triemu, pokrivenom smjelim, a na oko lakim bačvastim svodom triezmena romanska fantazija razvila je svoj fini ukus: dosadna ravna površina zidova oživljena je izmjenom lezena, stupova i stupića gladih ili izžliebanih. Preddvorje je svojim izmjerima ozbiljno, veličanstveno, a svojom dekoracijom raznoliko, veselo, pa te nadahnjiva onom svježom spokojnošću, koja je u velebnoj kući gospodnjoj, kamo te vodi.

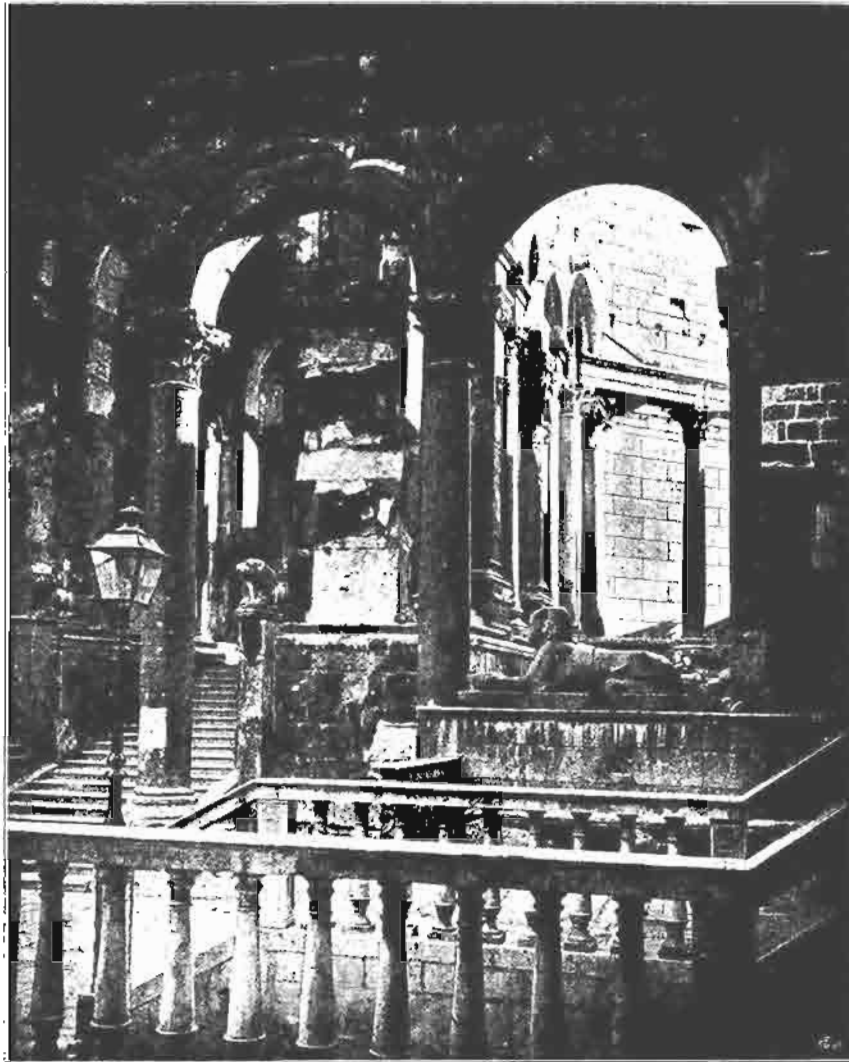
Kruna prvoga reda i istodobno podgradak drugoga sastoji se od tri profilovane i ukusno urešene česti (sl. 19).

Prvi prizemni red nije neposredno prislonjen uz crkvu, jer divni rimski portal zasluživao je, da se cjelovito sačuva; s toga cieli zvonik izvorno morao je stršiti samostalno. Ali, jedinstvo i cjelovitost zvonika sa crkvom postignuto je dometnutim unakrstnim svodom, što veže zvonik sa crkvom (sl. 22γ, 23γ), dakako na štetu portala donjekle. Mislilo se je, unakrstni svod, što spaja zvonik s crkvom (sl. 23γ), nije suvremen gradnji prizemlja, nego poznije dodan, s toga, što gradivo nekijh česti ima bolje sačuvano i novije lice. Nego lievi petnjak svoda s južne strane, što počiva na stupu br. 4', sustječe sa petnjakom bližnjega luka zvonika (4'—5'), tako da služi otpornom točkom i pripomaže snošenju tlaka tjelesine zvonika. To isto se opaža i kod suprotnog luka sjeverne strane. Ovomu statičnomu razlogu, koji najbjelodanije jamči za suvremenost svoda i prizemlja, dodati nam je i drugi dokaz, kapitel sa figurama naime, na stupu br. 17', što nosi drugi petnjak svoda. Te figure su iste izradbe kao i ostale vajarije prizemlja, kako ćemo pri opisu plastične dekoracije vidjeti.

Ovakovog graditeljskog pojava zaista mi ne susrećamo u celom romanskom graditeljstvu; zamisao, uz najsajnije preddvorje crkveno, s podpunom harmonijom sa obližnjim rimskim sgradama, podići čvrsto podnožje najsretnije udešeno za nošenje ogromnoga tornja, a na preuzkom i ograničenom prostoru, mogla je izvesti samo vanredna darovitost i vještina pod uplivom pomjestnih odnošaja. Darovitost i vještina, koje graniče sa sliepom smjelošću, jer u dva pilova, kojima bio dosudjen cieli ogromni teret tornja, još izdubli prostor za stepenice, koje vode na prvi sprat zvonika (sl. 18).

O dekoraciji pobočnih vanjskih strana moram napose iztaknuti važnu potankost za dobu gradjenja. Sjeverna i južna strana su izvorno, kako već spomenuh, dekorovane bile dvama svodolucima, počivajućima na trima rimskima stupovima, koji svodoluci nošahu vanjsku oblogu zida, što podrži ovienjaču (v. sl. 7, br. 1'—6', sl. 18, tab. III., sl. 23, br. 4', 5', 6'). Svi stupovi od granita imaju rimske glavice i baze, izim onoga na sjevero-iztočnom ćošku (sl. 7, br. 1'), koji ima bazu sa romanskim ugaonim listićem. Jer se za drugoga razdoblja gradjenja za Tvrdoja graditelja (1416—26) scienilo, da svodoluci neće odoliti teretu, poduprlo ih svakog dvama polulukovima počivajućima na prislonjenima, a ne sa zidom vezanima pornjacima; tako da od svakoga punog luka izpala po dva oštra luka gotička (sl. 23, α, β). Kapiteli pornjakâ su (sl. 24, 25, 26) istoga mletačko-gotičkog narisa i izradbe

kao njeke glavice trećega reda, Tvrdojem sgradjena. Dodani pornjaci su na babcima nosili grbove, od kojih nam se dva sačuvala: onaj nadbiskupa Dujma de

Sl. 20. Prvi red s jugozapadne strane.

Judicibus (1409—1420), (sl. 9),¹ i onaj spljetskoga gradonačelnika Lovre Ivana de Grisogonis (1418; sl. 10);² čija su bila dva postradala grba, nezna se. Ovi grbovi

¹ Isti grb na sarkofagu Dujmove majke 1429. god. u peristilu hrama na sjevernoj strani. (Furlati III, 367). Ovaj sarkofag je izduben u komadu epistila snimljena s prostaze ili peristila.

² Taj grb uzidan je također u starinskoj kući de Grisogonis, što premošćuje Manjakinu ulicu. Za načelnikovanje L. I. de Grisogonis sr. Alačević [*Serie dei reggitori di Spalato Bull. dalm. XIII. (1890) 160, 173.*]

nam daju točnu dobu sazidanja četiriju pornjaka, razdoblje 1418.—1420. godine, a istodobno nam svjedoče, da prizemlje pripada starijoj dobi. Dodanje ovih četiriju pornjaka

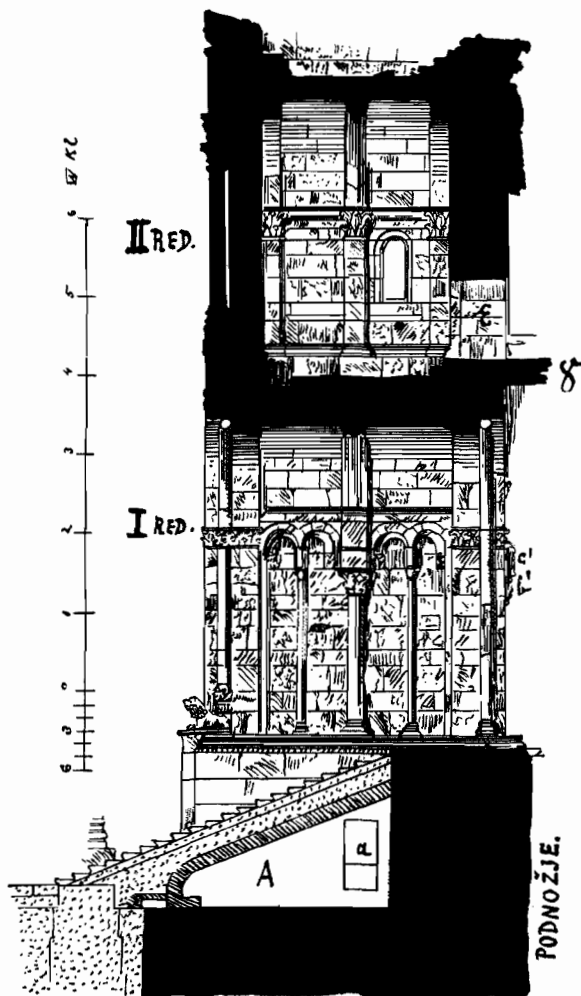
Sl. 21. Pročelje prvoga reda zvonika i portal stolne crkve.

sa statičnog gledišta bijaše golemom pogreškom: težina gornjih redova smrvila zaglavnjake lukova. Graditelj prizemnoga reda bijaše svodolucima dosudio samo dekorativnu ulogu, s očitim naumom, da jednoličnom dekoracijom vanjskom uniformuo sveže zvonik sa hramom. Tvrdoj toga nije shvatio, pak jih je lošo udešenim pričvršćenjem htio pretvoriti u statične elemente. Ne samo što je obratno postigao, on je jošte i narušio poletnu jednostavnost i krasotu pobočne dekoracije prvoga reda. Dodatak četiriju pornjaka, kako grbovi svjedoče, pripada dobi 1418.—1420.

god., naime drugomu razdoblju gradjenja za graditelja Tvrdoja, te nam istodobno dokazuje, da je prvi red starije djelo.

Čitava dekoracija nutarnjih strana triema jest romanska; tu ne susretamo ni stupa ni glavice starorimske; sve je suvremeno gradjenju prizemlja.

Spomenuti mi je jednu važnu osobitost u dekoraciji triema. Četiri dvostruke arkadice, što rese gornji kraj uzmeta triema na obe strane, imaju sprednji svo-

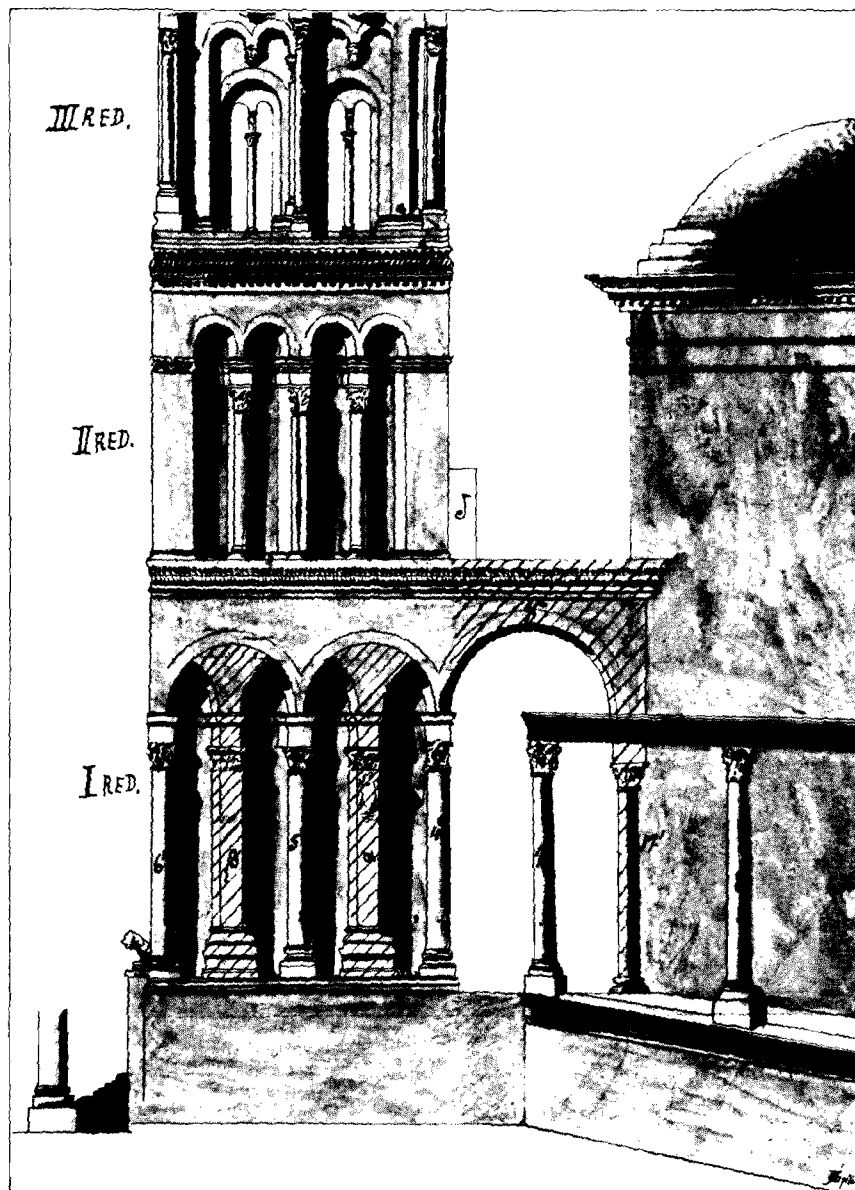
Sl. 22. Prosjek podnožja i donjih dvaju redova zvonika.

Što se gradiva tiče, kako već spomenuh, dekoracija obiluje starorimskim stupovljem i kapitelima, kao i većim krševima oduzetim iz razgradjene prostaze. Golemi komadi, što sačinjavaju lica pilova većinom imaju rimske izmjere, te su iz starih rimskih sgrada. Što se tiče načina zidanja, zamjerito je i karakteristično

doluk sastavljen od pravilno izradjenih komada od bijelog kamena i crvenozagasisog smrdelja, na izmjenu sa bjelima, te tako cijeloj dekoraciji daju sjajan odskok i veselu raznolikost. Ova osobitost odaje nam manijerizam stanovite škole ili radje graditelja, te ju još susretamo u istom načinu na arkadama empora i pročelja bazilike sv. Stošije u Zadru, gdje je mjesto smrdelja upotrebjen crvenkasti mramor. Taj isti manijerizam u dekoraciji nješto promjenjenom tehnikom tradicionalno se opetuje na drugom redu našega zvonika. Sudaranje u ovoj osobitosti dekoracije medju prizemljem spljetskoga zvonika i zadarske katedralke nije slučajno, te sluti na suvremenost gradjenja. Gradnja sv. Stošije započeta potla 1203., najživahnija je bila 1247.—85. godine.¹ Žalibože imena majstorâ sv. Stošije su nam nepoznata, kao i ona majstorâ prizemlja spljetskoga zvonika. Preostaje samo nagadjanje, koje je podkriepljeno još drugim dokazima, da su isti majstori gradili oba spomenika.

¹ Bianchi *Zara cristiana* I., 90.

prema ostalima gornjima čestima zvonika počam od vrha drugoga reda unapried, da glomazno kamenje ne oblaže samo lice zida, nego da zalazi duboko u zid. Osim željeznih pijavica rabljena je takodjer zamazka sa pol vapna, a pol osrednje pržine

Sl. 23. Načrt donjih trijuh redova zvonika.

loše spojnosti. Nu škvadrovanje kamenja i vješto udešavanje odaju vrstne zidare. Isto gradivo i način zidanja jest takodjer u donjima dviema trećinama drugoga reda, po čem i bez inoga zaključujemo na suvremenost sgradjenja.

Plastična dekoracija prvoga reda zvonika ne samo što je karakteristična, nego još najmanje proučena.

Bačvasti svod, što pokriva triem preddvorja, zatvoren je dvama lucima na pročelju i na začelju. Oba luka urešena su oblim okvirom oblučnikom počivajućim na dvama stupovima, te samostalno postavljenim u kvadratni ugao tako, da na oko je sasvim odlučan od zida (Sl. 19.) Začetni oblučnik, kao i dva stupa, na kojima počiva, urešeni su zavojitim žliebom, dočim pročeljni, zapadni oblučnik i

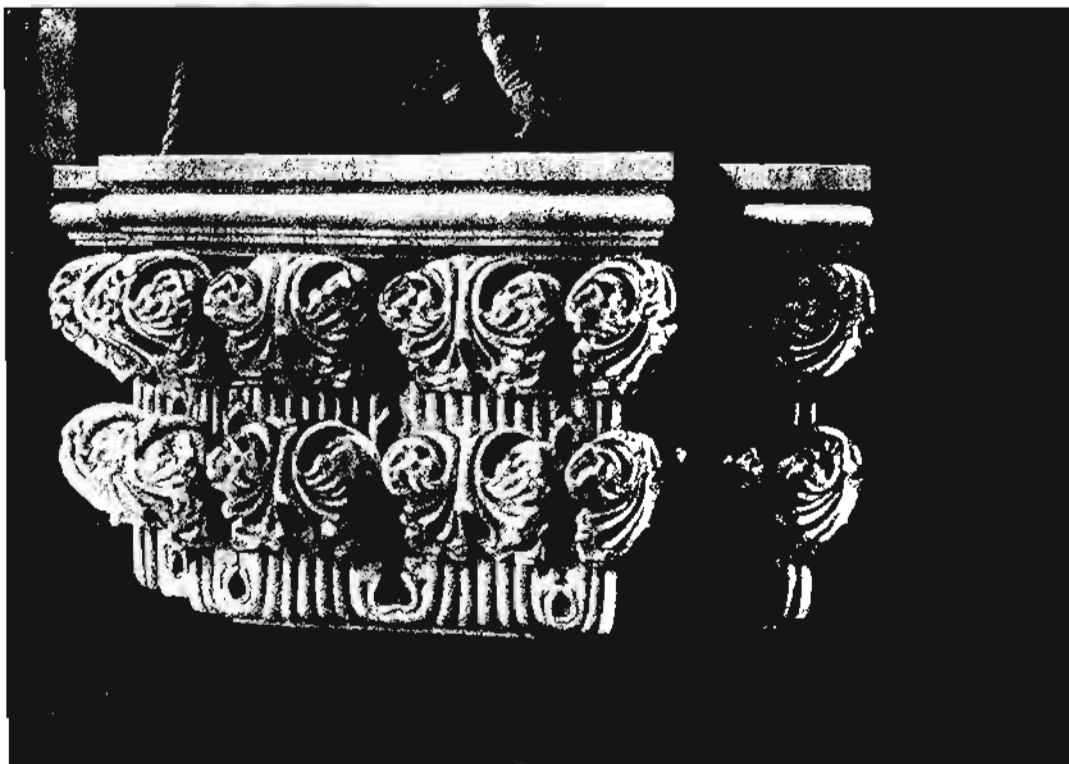
Sl. 24. Kapitel pomjaka u prvom redu zvonika.

stupovi ukrašeni su veličanstvenom vajarijom romanskoga portala, kojom nam se поблиže baviti.

Lavovi i podstupine na pročelju. Na podnožcima stupova leže dva lava ulazna stražara, svaki na samostalnom podložku. Oba su lava napola otvorene čeljusti, glavom su okrenuti spram sredine: lievi, mužkić, šapama zakvačio kozle (sl. 27.), a desni (sl. 29.), valjda lavica, ravno izpred sebe položio prazne šape, koje njegda takodjer držale njeku životinju, kojoj danas više traga nije. Oba su stilizova-

noga tipa, krepka i dobro svedena narisa, dotjerane prokšene izradbe, da nadkriljuju čak i glasovita dva lava trogirskoga portala, te mogu se svim pravom smatrati ponajljepšim uzorcima romanskih lavova.

Na sapima svakoga lava strši stup sa dvostrukom podstupinom. Baza stupa iztesana je u istom komadu kao i lav, te je obavita jednim redom primogova lišća i dospieva oblim ovratnikom, a podstupina je urešena prezanimivom vajarijom u visokom relievu. Stari stupovi od serpentina sa starorimskom glavicom označuju uzmet pročelja, koji je za 0'47 niži od petnjaka bačvastoga svoda. Kapi-

Sl. 25. Kapitel pornjaka u prvom redu zvonika.

telima na dva reda primogova lišća odgovara surazmjerni pojas sa istim uotivom na pročelju pilova (Sl. 19.).

Predstave na dvijema podstupinama pročelja zaslužuju doista veliku pozornost, ma i koliko bile dosele zanemarene (Sl. 27., 28., 29.).

Opazit je najprije, da njihovo sačuvanje nije najbolje; glave, ruke i noge nekijh likova u starije doba već su postradale, te ih za prvih popravaka ovoga vieka nadomjestilo dopunjcima u štuku, a za najnovijega popravka bielini kamenom. Lieva sadrži dva lika mužka, a desna ženski lik u sredini, a postrance joj dva mužka. Naert likova odaje jako sgođnu i anatomicno odgovarajuću dispoziciju; svi likovi,

izim jednoga, oponašaju telamone, koji snose velik teret, bilo u klečećem, bilo u stojećem pognutom položaju kao i na trogirskom portalu. Draperija je pak i muskulatura u obće dobro dotjerana.

Lieva podstupina (Sl. 27.) nosi dva lika u visokom reliefu, razstavljena u sredini ploštim, nizko iztaknutim reliefom. Lik na lievo predstavlja sučelice prema gledaocu desnim koljenom klečećega muža atletičkog sustava, desnu ruku opire o bok, a lievu o lievo koljeno. Odjeven je oplovitom i bogatom tunikom sa kožnatim pojasom pričvršćenim sa okruglom fibulom, kojega spređnji rep siže pregibom do

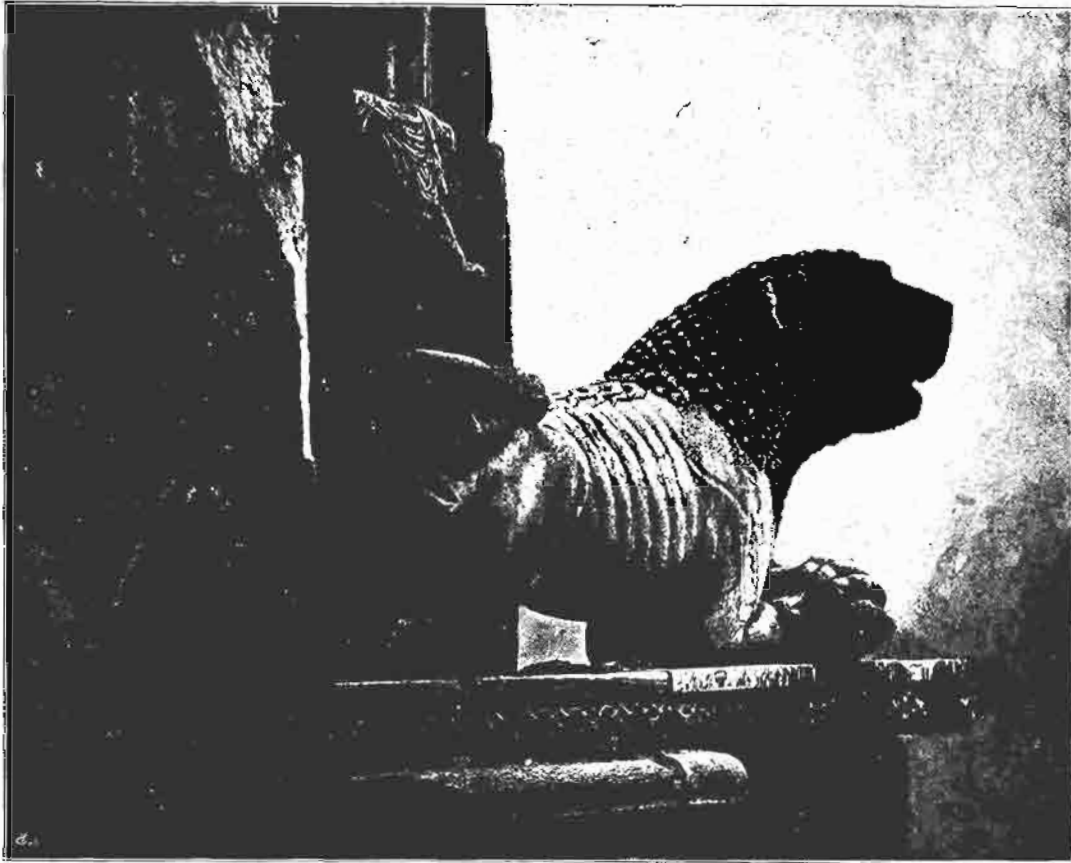
Sl. 26. Kapital pornjaka u prvom redu zvonika.

tla, te plaštem takodjer bogato naborima urešenim, pričvršćenim uz desno rame uresnom fibulom na pet članaka; plašt jednim krajem prekriva desno rame, te pada do nogu; drugim krajem prekriva donji dio tiela i podiže se na lievo rame, te na dekorativni način vjesi niz lievu ruku do lakta. Glava fali kao i lieva noga. Na desnoj nozi ima firalu na uši.

Lik na desno predstavlja takodjer lievom nogom klečećega muškića manje bogato odjevena, gdje desnom rukom uzdrži ovratnik podstupine, dočim lievu opire o lievi bok.

Oplovita tunika pritegnuta je uzkim pascem konopcem, o kom vjesi uz lievo bedro povelik obični ključ. Plašt je pričvršćen o lievo rame prostim uzljem, te prekriva gornji dio grudi i vjesi niz pleća. Glava i obe noge fale.

Medju ovim dvama likovima opaža se sada duboka udubina, na kojoj je plitki plosnati relief, predstavljajući jedan maskeron sa krunom i pužalinastima rogovima; nad maskeronom pako stoji petolatična ruža. Izradba i sačuvanje i patina ovog plitkog reliefa ne sudara se sa ostalom radnjom; ovaj je poznije, pred 200 godina najviše, dodan na mjesto srednjeg glavnog lika, koji je naumice bio

Sl. 27. Desni lav na pročelju prvoga reda.

otučen, tako da sada mu nije vidjeti traga. Svakako potezi dlieta odaju mnogo pozniju izradbu maskerona i ruže i još to, da je tima uresima zamienjen bio naumice odstranjeni srednji glavni lik grupe.

Desna podstupina sadrži tri lika (Sl. 28., 29.). Glavni lik u sredini predstavlja mirno stojeću žensku osobu vrlo bogato odjevenu. Duga tunika pokriva joj tielo do nogu; povrh nje nosi do bedra sižuću kotu ili prsluk, od koga vise vezeni okrajci

do koljena; oplovit plašt ogrče cijelo tijelo, ostavljajući sprednju stranu otvorenu, iz koga proviruje lijeva ruka, koja pridržuje k životu krilo plašta. Okrugla spona, što na grudima sapinje krila plašta, nosi liepo urezano pisme μ . Glava i desna ruka fali; obuća se točno ne razabire. Lijeva ruka, što fali, morala je držati neki predmet, koji također fali, ali je bio uzdržan od izkoka, koji se vidi, do lievoga ramena. Cijeli lik odskače sasvim od zadka, te svojim položajem i spokojnim držanjem odaje se glavnim likom predstave.

Muški lik na desno, atletičkoga sustava, u dugoj tunici do nogu, omotan je oplovitim, uz tijelo pritegnutim plaštem, u položaju, gdje stojeć drži teret, okrenut spram ženskog lika u sredini. Bosonog je, fali mu glava i desna ruka, a lijeva drži ovratnik podstupine. — Lievi lik predstavlja također telamona, odjevena oplovitom tunikom i uzko uz tijelo pritegnutim plaštem, ovijenim oko pojasa i prebačenim preko grudiju; na nogama nosi cokule (drveni poplati sa remenjem oko gležna) sa čavličima. Okrenut je spram ženskog lika u sredini; desnom rukom

Sl. 28. Relijef na desnoj podstupini pročelja.

drži ovratnik podstupine, lijeva ruka fali, a pod lievim pazuhom opire se o štaku. Glava fali.

Izradbe što se tiče, desna podstupina lošija je donjekar od izradbe lijeve; umjetnik ove slobodniji je, te je draperiju više prema naravi dotjerao, dočim je onaj desne podstupine pridržao konvencionalne usporedne nabore. Nu obe su podstupine suvremene. Izradba ne samo odaje istu dobu i majstore dvaju basrelieva na istočnoj strani zvonika, blagoviesti i rođenja, nego stoji u najtješnjoj srodnosti sa Buvinovim portalom (1214. god.) i starijim vajarijama trogirskoga katedralnoga (1213—1242). Na portalu trogirskoga katedralnoga susretamo isti motiv telamonâ uz naličnu muskulaturu i postupanje s draperijom.¹ Po izradbi sudeći vajarije su djelo umjetničke pomjestne škole polovine trinaestoga vijeka.

O značenju ovih dviju predstava izvjestno se to može reći, da nijesu nabožnoga sadržaja nego povjestnoga. Na desnoj podstupini je grupa cjelovita, dočim

¹ Eitelberger n. dj. str. 205, 274,

na lijevoj je lik protagoniste naumično otučen bio sedamnaestoga ili osamnaestoga vieka. U prvoj grupi protagonistom je ženski lik, što sudeći po odielu, istovjetnom odielu kraljica na raci sv. Šimuna u Zadru, predstavlja njeku kraljicu. Pisme M, što joj je na oprsnoj sponi, najprije je inicijala njezinog imena M(aria). To je tradicionalna kraljica, s kojom predlaja spljetska prepliče postanje zvonika, naime kraljica ugarska Marija, žena Bele IV., koja je 1242. godine boravila u Spljetu i svoje dvie kćerke pokopala u sarkofagu nad glavnima vratima stolne crkve. I kompozicija same predstave sluti, da je tom kraljicom zasnovan temelj zvoniku.

Po analogiji sudeći lik protagoniste na lijevoj podstupini, sedamnaestoga ili osamnaestoga vieka otučen i zamjenjen maskeronom, najprije je predstavljao

Sl. 29. Desni lav s podstupinom na pročelju zvonika (obnovljen).

muža Marijina Belu IV. Poznato je, kako su Mlečici sustavno uništavali po Dalmaciji sve spomenike, koji su spominjali hrvatsko-ugarske kraljeve, kako su oni u Spljetu i okolici i to baš u spljetskoj stolnoj crkvi uništavali nadpise, spominjuće Belu IV.¹ Vjerojatno, da je lik Bele IV. bio označen nadpisom, pa tako svratio na se pažnju uništavajućega mletačkoga dlieta, koje je kraljev lik zamjenilo maskeronom, dočim kraljičin lik, označen samom inicijalom M, nije se smatrao toliko pogibeljnim, pa mu samo glavu izčasio; isto tako i pobočnim telamonima na obima podstupinama, koji najprije da su predstavljali suvremene državne dostojanstvenike, ili ine bogate dobročince zvonika.

Oblučnik na pročelju. Obli oblučnik (Sl. 30.), što na stupovlju počiva, oponaša doista točno polukružni luk svoda, ali jer je, kako već rekoh, uzmet pročelja za 0'47 niži od pete svoda, s toga sam oblučnik je nadignut okomitima dvama podpetnjacima, visokim 0'47, koji počivaju neposredno na kapitelima stupova. Tako biva, da oblučnik nam predstavlja nadignuti luk (surhassé), jedini u cielom zvoniku.

Cieli oblučnik sastoji se od deset valjaka od bielog vapnenca, različite dužine, jednaka promjera 0'40 m.; valjci su međusobno željeznim senovima pričvršćeni.² Predstava je u krupnom polurelievu samo na vanjskoj polovini; stražnja je naprosto ugledjena bez likova. Podpetnjaci pak, na kojima počiva oblučnik, stoje okomito na kapitelima stupova, te su nješto širi i završuju plosnatim ovratnikom.

¹ *Della Dalmazia Veneta*, fo. 15—17, rukopis c. dvorskog arkiva, Ragusana N. 573; Jelić *Raccolta di documenti*, str. 52 ss.

² Prigodom popravljnja 1893. god. bješe mak-

nuti i fotografani razstavljeni, radi česa na našoj slici 30, izmjeri pojedinih komada nješto su preinačeni.

Razporedjaj likova opredjeljuje četiri skupine: dvie na podpetnjacima, a dvie na samom oblučniku.

Na desnom podpetnjaku je predstavljena borba čovjeka s lavom. Čovjek golobrad, samim perizomatom odjeven, lievom je uhvatio spram njega kročećega lava za čeljust, a desnom već zamahnuo okruglim buzdovanom.

Na lievom podpetnjaku čovjek dižući desnom rukom koplje trubi u lovački rog, a pred njim krilati zmaj s repom dovršujućim zmijskom glavom.

Treća grupa od više likova, što počimlje na lievoj strani oblučnika, te dosiže preko zaglavnjaka, predstavlja nam lov u šumi. Prizor otvara kročeći lovac u tunici sa debelim pojasom, desnom podigao u zrak okrugli buzdovan, a za njim poskakiva privezan mu o pojas pas.

Sliede stilizovana stabla sa četiri brsteća ih četveronožčeta i dvie ptice; za tim u šikari svinja dojeća dvojke, za kojima se pseto zaletilo; napokon četveronožče, na koje već lovac u tunici s pojasom napeta luka nišani.

Četvrta grupa zahvaća desnu stranu oblučnika, te sadrži četiri lika. Najdonji lik predstavlja nagoga dječaka podignutih u vis ruku. Nad njime je čovjek u tunici dugih rukava s pojasom i čunjastom kapom, dovršujućom u kvrgu; desnom je već podigao dvo- gub ravan mač, a lievicom siže za dječakom pod sobom. Ovaj

lik se od svih drugih razlikujem veći izmjerom i osobitošću odjela, te je nedvojbeno glavni lik ciele kompozicije. Treći lik golobrad, duge do polu pleća sižuće

Sl. 30. Oblučnik na pročelju zvonika.

kose, odjeven je tunikom dugih rukava, te podiže živim kretom obe ruke spram letećega orla, koji drži janje u pandjama.

Tri grupe označuju razne prizore lova u šumi, dočim četvrta sadrži glavni čin. Razporedjaj grupâ pak ustanovljuje, da se glavni prizor sbiva u šumi, gdje se lov lovi.

Značenje ove predstave Eitelberger je obćenito označio „lovačkim prizorom“,¹ Jackson o značenju muči, a Dr. Thallóczy s Drom. Hampelom² nazire u toj predstavi nješto „bogumilskoga“! Dajmo čitavoj predstavi naravski voderavni razporedjaj, koji je radi oblika oblučnika donjekle poremećen, te će značenje predstave biti s laka shvatljivo.

Očito je, da su prvi i četvrti prizor samo nuzgredni, a da se glavna akcija razvija u dvama srednjima, i to baš u trećem, jer u njemu i u cijeloj predstavi prednjači već spomenuti lik protagoniste. A ovaj nedvojbeno predstavlja Abrahama u času, gdje već zamahnuo mačem da žrtvuje Isaka, ali ga zaustavlja lik pokazujući janje, što ga leteći orao donosi. Ostale tri skupine bogato označuju, gdje se taj prizor događja, u šumi, gdje se lov lovi.

Kompozicija je triezmeno zamišljena i majstorski razporedana, te je i zadovoljena duhovitom maštom, i u tom se daleko odlikuje nad starokršćanskom³ i bizantinskom;⁴ dodatak dolićućega orla odaje romansku fantaziju.

Za čudo tako liepoj kompoziciji opire se okrupna, kako ju obično, ali ne opravdano okrstilo, barbarska izradba. Doista, likovi su naprosto orisani, detalj ne ima nikakova efekta, razmjerja čisto pogrešna. Ali to je zahtjevao položaj vajarije. Ona stoji na 10 m. više od gledaoca, te je suvišna bila izradba detalja, dapače pomnjevija izradba bila bi umanjila razgovjetnost likova. Vajari iste škole, što no izradila dotjerano lavove stražare i primogovo lišće na obližnjoj parti, za cijelo mošaše prokšenije dotjerati i likove na oblučniku; ali oni su u tom nasliedovali naumičnu okrupnu izradbu na nutarnjoj parti mauzoleja, koja je s istoga razloga udaljenosti samo u orisanom reljefu. Što se akcije tiče, predstava odiše krepčinom i živahnošću, kakovu susretamo na trogirskom portalu. Za karakteristiku dobe važno je odielo lovaca; tu su djetiči prostije odjeveni od lovaca gospodara, koji nose dugu tuniku s pojasom.

Žrtva Abrahamova je u starokršćanskoj umjetnosti ponajobljubljenija predstava, kako nam to Grgur Nyssenski, sv. Augustin i Ivan Damašćanin povedaju; u raznim inačicama tu predstavu nahodimo na svakovrstnim starokršćanskim spomenicima, u katakombama na slikama, na vezenom odielu, na sarkofagima, donapokon na prstenju. Abraham predstavljaše čvrstoću vjere, a Izak žrtvovanoga spasitelja.⁵ Isto tu predstavu često susretamo u bizantinskoj umjetnosti, te je prešla u nasljedstvo i romanskoj umjetnosti.⁶ Naš reljef je zanimiv i radi bogatijega pozorišta i radi inačice u kompoziciji prizora žrtve. Dočim u obće na poznatim

¹ N. dj. 272.

² Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Hercegovina, II. Bd. (1894.) str 493.

³ Sr. Frantz Geschichte der christlichen Malerei I, 45, 144.

⁴ Sr. Schäfer Handbuch der Malerei von Athos, 1855; 114.

⁵ Frantz n. dj. I, 45.

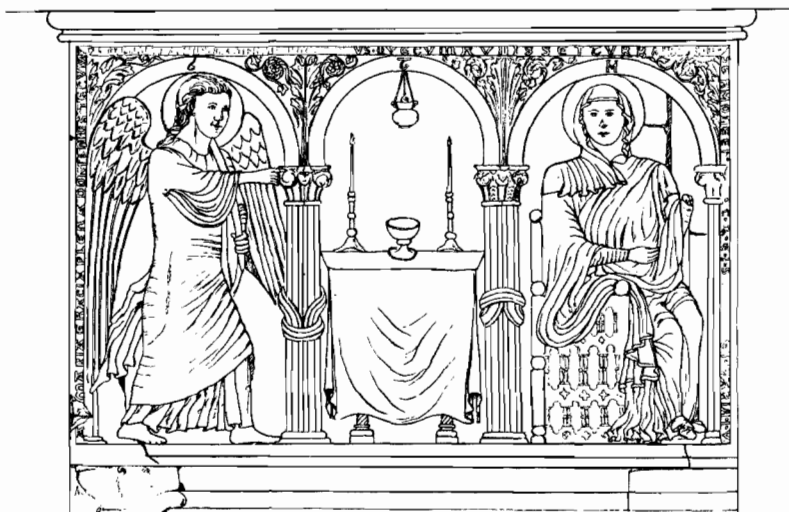
⁶ Schäfer Handbuch der Malerei von Athos 1855, 115.

starijim predstavama Abraham je u času da zakolje Izaka, te se nad njim pojavljuje ruka božja iz oblaka, ili Izak već oslobođen moli, a ovan blizu stoji, ili Izak nosi breme;¹ na našem prizoru imamo duhovitu inačicu: dočim je Abraham u času da zakolje Izaka, orao donosi ovna na koga Sara pokazuje, česa u ni jednoj inoj predstavi nije.

Kompozicija i akcija odaje istu dobu, kao vajarije trogirskoga portala, a nedotjerana izradba, kako rekoh, otpada na perspektivu, a ne na nizki stepen umjetnosti.

Vajarije začelja. — Premda je začelje prizemnoga reda, jer samom crkvom zaklonjeno, arhitektoničnom dekoracijom siromašnije, ipak je urešenije vajarijom.

Tri ga vajarije u reljefu rese, koje su za povjest naše umjetnosti velevažne, a dosele malo proučene bile, te se s njima takodjer moramo obširnije baviti.

Sl. 31. Basreljef navješćenja (Naris).

Jedna vajarija stoji na južnom pilovu nad vratašcima, te predstavlja navješćenje bl. djeve Marije; druge dvie na sjevernom pilovu, u istom položaju jedna nad drugom; gornja predstavlja Isukrstovo rodjenje, druga apostolsko poslanje sv. Dujma.

1. Predstava navješćenja je u krasnom visokom, mjestimice skrozimičnom reljefu, izdjelana na ploči od bijeloga grčkoga mramora, visokoj 1'115 m., dugoj 1'735, debeloj 0'20, što stoji nad vratašcima na istočnoj strani južnoga pilova (Sl. 31 i 32). Ploča svojom dužinom zahvaća svu širinu pilova, uložena je u zid, a nije bila o nj privezana; pod njom je pojas sa dvostrukim redom zubaca pile, a nad njom ovijenjača, kojom se dovršuje uzmet i označuje peta bačvastoga svoda.

Što se sačuvanja tiče, u obće je vajarija zdrava; izim nekoliko oljuština na okviru, i odbivene lieve piesti u lika u desnom razdjelku, nema znatne štete.

¹ Frantz n. mj. i str. 144.

Cielo četverokutno polje liepo je sujato okvirom na tri stranice, četvrtu predstavlja na više članaka profilovano podnožje. Polje je pak simetrično razdijeljeno u tri razdjelka, trima arkadama punoga luka i pilova na stupiće blizance sa sretno udešenim uzljem po sredini. Medjulučja su urešena plitkim reljefom liepo stilizovanim primogovim listom, komu iz bokova udaraju okrugli zavoji sa repićem.

Sama predstava je jednostavna i veličanstvene rasporedbe; sadrži tri lika, u svakoj arkadi stoji po jedan.

U srednjoj arkadi je četverouglasti žrtvenik, prekriven stolnjakom, što uzporednim spram sredine svedenim naborima pada do tla. Na sred stola stoji nizki kalež, čaške širokog ruba, a do njega dva goreća sviećnjaka. O kuki posred arkade vjesi na tri lančića sferoidalno kandjelo. Na luku kratica T(emplum), tumači nam već po sebi dohitljivo pomješće prizora: hram.

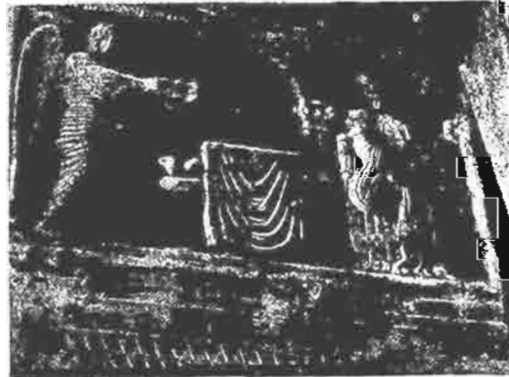
U desnoj arkadi na krasno izrezanom prijestolju okomitog visokog zaledja sjedi dostojanstveno bl. dieva Marija. Prijestolje stoji na lievoj strani arkade, te je okrenuto prema desnoj; bl. dieva donjim dielom tiela u tri četvrta, a gornjim sučelice spram gledaoca, kao iznenada prenuta, okreće se pram sredini; desnu ruku drži uz pojas, a lievu od lakta podigla na govor ili da podrži predmet, što joj je u šaci stajao, te s njom sada postradao (kudjelja?). Odjevena je dugom tunikom uzkih rukava, oplovitim plaštem, što prokšeno obavija pleća i grudi, te pada obilatim naborima na podlaktice, a pak oko držka prijestolja niz noge do pod koljena.

Glava joj je umiljato obavijena koprenom, što pada na desnu grud, rek bi da je okrajak plašta (palla); oko zadka glave joj okrugli svetački vienac. Čitavi položaj i kret odaje začudjenje i iznenadjenje. Kratica M(aria) na sredini luka označuje lik.

U lievoj arkadi u živo kročećem položaju spram sredine golobradi i duge kose krilati angjel, do bosih nogu duge oplovite tunike te oko tiela omotana plašta, kojeg lievo krilo leprša iza bedara. On drži lievom štap, koji se prislanja o rame, a desnom izpruženom uprta kažiprsta pokazuje na bl. Djevu. Kratica G(abriel) na sredini luka označuje lik.

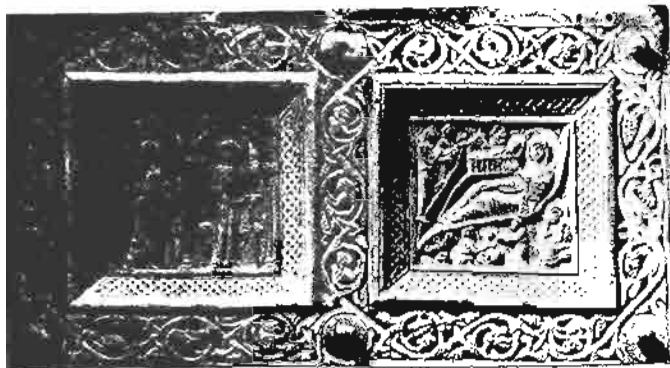
Na dviema pobočnima i na gornjoj strani okvira teče za nekoliko pismena oštećen nadpis, koji tumači prizor: [AVE M]ARIA GRACIA PLENA DOMINVS TECVM | · BENE-DICTA TV IN MVLIERIBVS · QVE CVM AVDIS[s]ET TVRBA(ta) EST IN | SERMONE EI[us] ET C(ogitabat) Q(ualis) E(sset) I(sta) S(alutatio) [et ait angelus n]E · T(imeas) MARIA I(n)v(enisti) [gratiam apud Deum.....]

Rieči iz Lukina Evangjelja o navješćenju (L, 28—30). Pismena su gotička prve polovine trinaestoga vieka, propupasto i kičeno izradjena.

Sl. 32. Basreljef navješćenja.
(Po fotografičnom snimku).

Kompozicija je naše predstave mješavina starokršćanske i starije bizantske, te sadrži sve elemente, koji se susretaju na predstavama XIII. i XIV. vieka.¹ Na našem spomeniku dodan je oltar, označujući, da se prizor sbiva u hramu, dočim u starijim predstavama neima pomjestnoga označenja. S dostojanstvenom i jednostavnom kompozicijom skladuje spokojna ali krepka akcija Gabrielova i Marijina; prevladjuje njeki naton umiljatosti. Izradba je dotjerana, kao kod lavova stražara na pročelju; nabori odjela bl. Marije dišu malko konvencionalnom stilizacijom, dočim u Gabrielovu su realistični. Dekoracija prestolja odaje umjetnika, navikla drvenoj plastici. Po ovim obilježjima i bez oblika pismena nadpisa očividno je, da spomenik ovaj spada u prvu polovinu trinaestoga vieka, te da je u najtješnoj srodnosti sa reljefima trogirskoga portala 1240. god.; a oblici pismena na učelku mu nanose mnogo na one našega spomenika. Gledajući pak ovaj reliev i Buvinova vrata, čini se takodjer, da su suvremena djela.

Sl. 33. Ulomak iz Buvinova portala. (Navješćenje i rodjenje.)

Prizor navješćenja na Buvinovom portalu (sl. 33.) sadrži u dva odjelka angjela i bl. dievu, dočim srednji odjelak sa oltarom radi uzkoće prostora izvjestno bi izostavljen. Odjelci su baš kao na relievu zvonika, omedjašeni punim arkadama na stupovlje; položaj angjelov je istovjetan, dočim na portalu gospa stoji, a na reljefu zvonika sjedi. Draperija je istim načinom svedena na obima spomenicima. Izradba u obće je u velike srodna na obima spomenicima, dočim je istovjetna s onom na trogirskom portalu, na komu susretamo takodjer dosta naličnu kompoziciju. Prizor navješćenja je predstavljen na dvama podancima prvoga pojasa nad timpanom; na lievom je angjeo istovjetan u sve i posve angjelu na basreljefu zvonika, a na drugom bl. djevica stojeća u kretu govoreuja, a do nje pak hrančić na stupove i kupolu.² Po liku angjela sudeći, ista je ruka izradila oba ova prizora, naime majstor Radovan, koji je 1240. godine dovršio trogirski portal.

¹ Sr. Wilpert: *Ein Cyclus christologischer Gemälde*, 1891, 3, 19, 20. T. I—IV; Kraus R. E. II, 936 sl.; Schäfer n. dj. 171; Reusens n. dj. I, 442; Millet *Quelques représentations byzantines de la Salutation Angé-*

lique u *Bulletin de correspondance hellénique* XVIII (1895), str. 469.

² Po fotografiji, koju imam pred očima; sr. Eitelberger n. dj. Tab. XV, gdje naris nije sasvim točan.

Ova velika srodnost u kompoziciji i istovjetnost u izradbi prizora navješćenja na zvoniku i na trogirskom portalu, kako je izvjestno poznato djelom majstora Radovana, te dosljedno i podpuna suvremenost, jak su nam podatak za dobu sgradjenja prizemlja zvonika.

Oblik ploče, kao i dekoracija oko nje i smještište odaju, da je ona bila izradjena baš za ono mjesto, na kom se nahodi, te je suvremena gradjenju prizemlja zvonika, koje pada dakle u prvu polovinu trinaestoga vieka, potla ili vjerojatnije još prije 1240. godine.

2. Na sjevernom pilovu, nad vratašcima, neposredno stoji krš sa predstavom ss. Dujma, Petra i Staša, tako da zamjenjuje nadvratnik, a nad njime pak ploča sa predstavom Gospodinovoga porođenja (Sl. 34 i 36).

Ova ploča je od bijelog grčkoga mramora, duga 1'755, visoka 0'635, a debela 0'20 m. Ploča je četverouglasta, gornji desni čošak radi doticaja sa obližnjim stupom već izvorno odsječen. Sačuvanje je u obće dobro; odbijen je samo gornji rub na lijevom gornjem čošku i ruka do lakta prvog ženskog lika s desna i kusić posude, što ova drži.

Čitavo polje počiva na ravnom podnožku, a sam gornji kraj je uokviren ravnim obrubom, što obtače takodjer vrh desnog kraja.

Predstava, što zaokuplja cijelo polje bez razdjelaka, izradjena je u visokom reljefu, te sadrži dva prizora: lievo rođenje, a desno pranje novorodjenoga Spasitelja. Na onizkom bizantinskom krevetu sa pritegnutom privjesom, što stoji u lijevom kraju, leži bl. Djeva Marija, pokrivena pomno izradjenim mekim pokrivačem, te pruženom desnicom dohića pletenu koljevku nad krevetom. Nad Marijom u kratici Μ(ήτηρ) Θε(ο)ῦ; nad novorodjenčetom Ἰ(η)σοῦς Χ(ρισ)τός.

Premda bl. dieva nije osjetila nikakve boli ni stradanja pri radjanju, te je dala na sviet svog božanskog sina kao što cviet radja voćem ili kao što zviezda hita svoju sjajnu zraku u nebesni prostor,¹ ipak su grčki umjetnici, a za srednjega vieka i zapadnjaci, predstavljali bl. dievu u položaju počivanja, koje dolikuje samo majkama, što radjaju po običnim naravnim zakonima, i koje u prizoru rođenja označuje lih materinstvo.

Novorodjeni spasitelj, opran i uredjen, počiva u pletenoj kolievci, ili drvenoj zibci, odakle su do onog dana vočić i oslič, što ga svojim pahom griju,

Sl. 34. Basreljev rođenja gospodinova.

U prozi *Laetabundus* pisao je sv. Bernard XII. vieka:

Sicut sidus radium
Profert Virgo filium

Pari forma.
Neque sidus radio
Neque Virgo filio
Fit corrupta.

zahićali sebi hranu. Povijeno novorodjenče pritegnuto je unakrstnim pašicama, kao što je VI. vieka pjesnik Venantius Fortunatus pjevao.¹

Po dno kreveta, na kockastom sjedalu bez zaledja spram Marije okrenut sjedi bradati sv. Josip, lievicom o pojas podvijenom podpačio lakat desnice, o koju naslonio zamišljenu glavu, stao da duboko promišlja o velikom otajstvu, koje se ostvarava, i koje njega na neki način ne zahvaća. Izpred njegova lica u dvie crte nadpis IO SEB.

Na desnom kraju dvie žene, zabavljene sa pranjem novorodjenčeta u okrugloj kamenici uzkoga podnožka. Ona na lievo zagaljenih rukava, rubca povezana na zatiljak, s obe ruke drži nago diete u kamenici, dočim ona na desno gologlava i vjesećih pletenica izlieva na diete vodu iz hidrije. Ovaj prizor pranja, koji Jakovljevo protoevangjelje prvokrat navadja, najčešće pojavljuje se u predstavi rođenja potla Metaphrastove legende (početkom desetoga vieka): Salome je podvojila o djevičanstvu Marijinu, na što joj iznenada za kaznu ruka usahne, te Marijinom molitvom opet se opomene. Nego toga čuda nema na našoj predstavi. Ove dvie primalje bivaju nazivane obično Rachel i Salome, ili inače Zelomi i Anastasia.

Na gornjem kraju, na rubu okvira, uklesan je donjekle oštećeni nadpis nadignutim gotičkim pismenima prve polovine trinaestoga vieka, koji nam izopravlja čin prizora.

Početak i konac nadpisa manjkaju. Iza 10 cm. prostora za 4—7 pismena !!!!! OSEB TENET CELITVS HOMINIBVS DATVM · AB INO. Sliedi zatim čist prostor nad glavom Rachele, pak PI VIRGINE PVeRVM. Sliedi za tim čist prostor nad glavom Salome, pak VEL SIC, te na vrhu pobočnog kraja nastavlja i dovršuje RECL. Što se djelomice popunjuje: [✕ Ecce J]oseb tenet celitus hominibus datum ab inopi virgine pu[e]rum vel sic(ut?) recl(usum?)...

Rek bi da su loši stihovi, po običaju trinaestoga vieka.

Kompozicija predstave jest po apokrifnima evangjeljima Matejevom i Jakovljevom, te je u njoj stopljena zapadna i izočna predaja.² Razvijenija je od starijeg tipa, što ga vidimo na Maksimianovoj katedri u Ravenni,³ te se više približava onoj od desetog do dvanaestog vieka, u menologiju cara Basilija u Vatikanu, u Comarmonovom psaltiru u Lyonu, na mozajiku florentinskoga baptistera, koja se pak trinaestim viekom mienja.⁴ U tiesnoj srodnosti je pak s kompozicijom iste predstave na trogirskom portalu 1240. godine, kao što je već Eitelberger upozorio,⁵ kao i donjekle sa onom na Buvinovom portalu 1214. god. (sl. 33.), gdje je doista uzkoći prostora žrtvovan simetrični rasporedjaj likova, ali gdje su neki

¹ Himna *Pange, lingua, gloriosi praelium certaminis*:

Vagit infans, inter arcta
Conditus praesepia;
Membra pannis involuta,
Virgo mater alligat;
Et Dei manus pedesque
Stricta cingit fascia.

burt Christi, 1886; Baldoria *L' Italia illustrata*, V. 1888.

³ de Fleury *La messe* II, T. 154.

⁴ Sr. Cahier et Martin *Mél. d' arch.* I, 23; de Fleury *Le sainte Vierge*, 1878; Pieper *Der christl. Bilderkreis*, 1852; *Gli studii in Italia* 1878 (Marucchi); Frantz n. dj. I. 49; Reusens n. dj. I. 517, 200; Schäfer n. dj. 173; Barbier de Montault *Archivio storico dell' arte*, VI; fasc. 4.

⁵ Sr. Schmid *Die Darstellung der Ge-*

n. dj. str. 200.

likovi istovjetni onima na našem basrelievu. Samo mješanje grčkih i latinskih nadpisa najbolje označuje tradicionalnu porabu ove kompozicije i mješanje istočnog i zapadnog uzorka.

Izradba je dobra, nježna i s obiljem detalja, te nas napućuje najprije na majstora Radovana, a donjekle i na Buvinu, koji su izradili trogirski i spljetski portal, pročelje našega zvonika i već opisanu predstavu navješćenja.

Položaj i oblik ploče odaju suvremenost ovog spomenika sa gradjenjem prizemlja i sa već opisanim reljefom navješćenja.

3. Treći reljef na arhitravu vratašca (Sl. 36, 37. i 38.), što se izradbe tiče, daleko zaostaje već na prvi pogled za svim već opisanim vajarijama prvoga reda.

Izradjen je na starorimskom škvadranom kršu od beloga bračkoga vapnenca iz Spljetske, 1'052 visokom, 1'755 dugom, a 0'576 debelom.¹ Ovaj krš bio je uložen doista kao nadvratnik u izvorni zid zvonika, ali njegov udešaj odaje već, da to nije njegovo izvorno mjesto, te jer mu desni bok prisizao širinu pilova, od-

Sl. 35. Učelak trogirskog portala.

sjeklo ga pri ulaganju na današnji mu položaj. Gornji kraj završuje arhitektonski profilovanim okvirom, dočim donji dovršuje zdrav bez podnožka okvirena. A to već nagoni na slutnju, da prvobitni izvorni položaj ovog spomenika nije bio na visini, nego na tlu, što pak i sama izradba reljefa potvrđuje, jer su likovi udešeni za gledanje sučelice, a ne odsdola gore.

Sačuvanje ovoga reljefa je mnogo lošije od onoga neposredno nad njim stojećega reljefa rođenja, kao i ostalih vajarija u prvom redu zvonika, a uz to i jača tamna patina jošter svode na zaključak, da je ovaj spomenik stariji od gradjenja zvonika, da je pripadao starijoj sgradi, te da je iz te tek dospio na zvonik. Najviše je pak postradao rub gornjega kraja i nadpis na njemu: još u starije doba od uzidanja u zvonik izpod gornjeg ruba zatjeravalo željezne klince za vješanje sagova, te hrdjom se rub oljuštio i nadpis nastradao.

Predstava je u krupnom polurelievu i sadrži četiri lika u centralnoj kompoziciji.

¹ Za najnovijeg popravka prepiljen na pola, te sada 0'22 debel.

U sredini, sučelice prema gledaocu, sv. Dujam u potpunom nadbiskupskom odijelu, lievom drži pastirski štap, a desnom od lakta ravno uzdignutom blagosivlje na zapadnu. Njemu na lievo o pastirski štap s obe ruke oslonjen kleči djačić u dugoj tunici držeć sferiodalni kadionik. Do njegove glave desno s(a)n(c)t(u)s, a lievo u dvie crte DOM NIVS (Sl. 37. a, b).

Na desnom kraju stoji s. Petar, gologlav, oplovite tunike i plašta pod vratom okruglom zapinjačom zapeta, gleda sučelice, a podignutom desnom blagosivlje na zapadnu sv. Dujma, a lievicom o pojas položenom drži lanac, o kom vjesi ključ starorimskoga oblika. Do glave mu desno S(a)n)C(tu)S, a lievo PE TRVS.¹ (Sl. 37. c.)

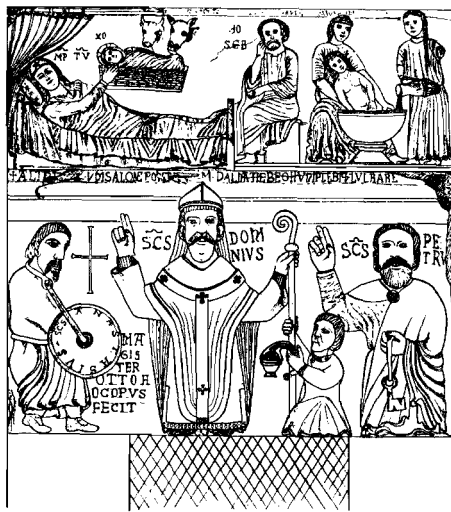
Na lievom kraju u kročećem položaju prema sredini sv. Staš tangar u okračoj tunici s debelim pojansom, viralama obuven, nosi obješen na debelom ko-

nopu o vratu žrvanj, na obodu koga S(a)n)C(tu)S ANASTASIVS. (Sl. 37. d.) Izpred njegova lica urezan je dugi križ.

Dva nadpisa jošter nosi naš spomenik. Med Dujmom i Stašem pri dnu u šest crta podpis vajarov: MA GIS TER OTTO H OC OPVS FECIT. (Sl. 37. e.)

Drugi nadpis, koji je urezan na gornjem rubu okvira, te je što od željeznih klinaca, što od odpilenja na desnom kraju postradao,² nu djelomice s laka popunjiv tumači nam čin predstave: † ACCIPEP R[im]VM SALONE PONTIFICATVM · DALMATIE REGNVM PLEBIQ(ue) LVCRARE... (Sl. 37. f.)

To su rieči, kojima sv. Petar po starodavnoj predaji šalje sv. Dujma iz Rima u Dalmaciju, da navješta Krstovu vjeru, te ih nalazimo u najstarijem žiću

Sl. 36. Naris relijefa sv. Dujma i rođenja.

sv. Dujma, odakle ih je sastavitelj ove predstave i uzeo.³

Razdioba atributâ kod pojedinih likova ima svoje značenje.

Podpuno nadbiskupsko odielo u Dujma predstavlja nam pojam metropolitanske vlasti, koji cielom predstavom vlada.

Ključ u Petra, jedini atribut, označuje vrhovnu papinsku vlast, izvor preimućva solinske stolice nad ostalima Dalmacije. Stašov atribut, žrvanj, jest oznakom njegova mučenićva. Zamjerito je, da doćim sv. Petar na starokršćanskim spomenicima kao atribut vrhovnog poglavarstva obićno nosi štap,⁴ na našem spomeniku

¹ Za nadpis sr. Eitelberger n. dj. 168.

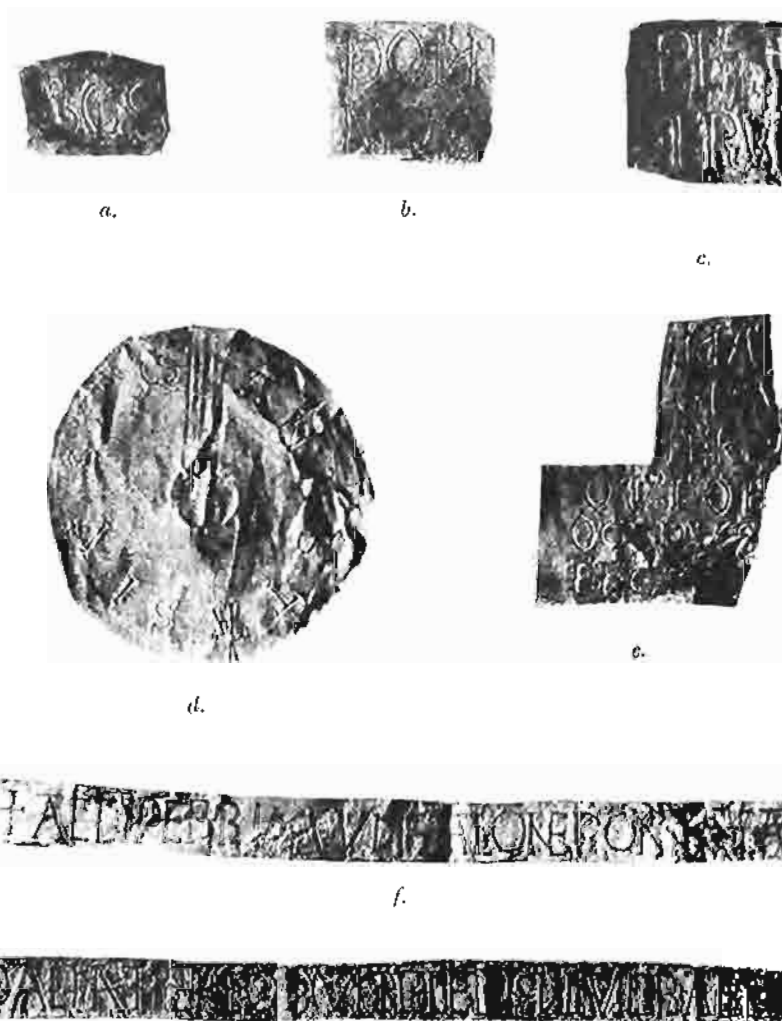
² Za najnovijega popravka trošne česti bješe pokrpane; nu naša fotografija je učinjena prije popravka, te sam takodjer tada snimio nadpis mokrim papirom. Ovaj nadpis neizpravno već kod Eitelbergera n. dj. 271.

³ ... Ubi (Romae) beatus Petrus — destinavit — Domnium vero, multis coram positis, dixit: *Ecce filii ab infantia mecum ingressus*

et egressus es, omnem doctrinam catholicam didicisti: pete litus maris Adriatici, et recto cursu trans mare contra boream vectus veniens in Dalmatiam, quae per te non post multos annos Christo creditura est. Vade, pax Dei sit tecum Prvo žiće napisano prije VII. vieka, Farlati. I, 405. Isti govor opetuje se skoro doslovno i u poznijim žićima; sr. n. dj. 421.

⁴ Kraus R. E. II, 778.

ima samo ključ, a pastirski štap vidimo samo u Dujmovoju ruci. Ta okolnost slaže se dobro sa sredovječnom predajom, da je sv. Petar svojim učenicima podijeljenje apoštolskoga poslanja označio predajom svoga štapa, kako se pripovijeda o sv. Hermagori oglajskomu i sv. Euchariju trevirskomu.¹ Umjetnik Otto, koji je iz-

Sl. 37. Nadpisi na reljefu sv. Dujma i Staša.

radio naš spomenik, za cijelo je tu predaju znao, te ju i na Dujma uporavio, a to bi dalo slutiti, da je Otto bio iz onih krajeva, Oglaja ili Trevira, gdje je ta predaja za srednjega vieka živjela.

¹ Sr. n. dj. II, str. 780; Duchesne *Origines du culte chrétien*, str. 388; Svoboda *Frühchristliche Reliquiariendes k. k.*

Münz- u. Antiken-Cabinets. (Mittheilung der Centr. Commission, XVI, str. 14).

Križ, urezan pred licem sv. Staša, ne ima simboličnoga značenja, nego samo ritualno; takovim su se križem osveštavali oni krševi i ploče, što su prije služile u poganske svrhe, kako to vidimo često na rimskim krševima, upotrebljenim za crkve, kao primjerice u sv. Donata u Zadru. To bi svjedočilo pak, kao što po gradivu opazih, da je krš uzet iz Dukljanova mauzoleja.

Predmet predstave je, dakle, udieljenje poslanstva prvom solinskomu biskupu samim sv. Petrom, to jest apoštolsko postanje solinske crkve i njeno poglavarstvo nad crkvama kraljevine Dalmacije. Za to Dujmov glavni lik zauzimalje sredinu, stasom nadmašuje sve ostale i samoga sv. Petra, te je odjeven svim obilježjima nadbiskupskim, dočim i sam Petar je bez crkvenog odjela i bez svoga štapa. Staš kao supokrovitelj prati Dujma, jer mu je i grobom drug i u stolnoj crkvi do Dujma ima prvo mjesto; on je samo podređeni lik. Zamjerito je pak, da su sva tri lika bez svetačkoga vienca; nu to nije neobično na reljefima sredovječnim, te izostavljanje vienca susretamo takodjer na jednom srednom i malo poznijem spomeniku spljetskom.¹

Sl. 38. Basreljef sv. Dujma. (Po fotografiji.)

Za čudo, majestoznoj kompoziciji i krepkoj akciji našega spomenika opire se okrupna, loša, varvarska izradba. Tipi su varvarski, izmjeri pogrešni, detalj opor i primitivan: sve diše drvenom tehnikom, ili bolje prvim korakom s drvene tehnike na kamen, te nam predstavlja onu fazu sredovječne crkvene umjetnosti, kada se u izradbi zabacuje servilizam u oponašanju starih uzoraka, a primitivnom silom začima se s nova izvadjati; biva razkršće medju starokršćanskom i romanskom umjetnošću za jedanaestoga i dvanaestoga vieka po prilici.

Nameće nam se dvojako pitanje, kojoj dobi pripada ovaj spomenik, i gdje je prvobitno stojao.

Njekom približnom izvjestnošću možemo odgovoriti na prvo pitanje, jer nam sam spomenik pruža više podataka.

¹ O čem obširnije vidi moj članak *Interessanti scoperte nel Battistero di Spalato* u *Bull. dalm.* XVIII (1895), str. 96 ss.

Oblici nadbiskupskoga odiela, što ga Dujam nosi, zanimivi su po sebi, a prevažni za dobu spomenika. Tunika prekriva i same noge izim sprednjeg diela stope, a rukavi uzki sižući do zašaćja, obrubljeni su širokim vezanim obtokom. Oplovita dalmatika, dugih a širokih rukava sa probušenim niskim obrubom, pada takodjer do tla, tako da izpod nje jedva proviruje rub tunike, i okrajci štole, koji sižu dalje od ruba same tunike. Oplovita kazula, premda radi nadignutih ruku na nadlaktice u nabore pribrana, siže takodjer skoro do samih nogu. Ove česti odiela napućuju nas na dobu stariju od konca jedanaestoga vieka, kada se oblici pokraćivanjem promienjuju. Veliki palij, kojega sprednji trak siže čak do ruba dalmatike, urešen je sa 3 jednakokračna križića, te takodjer odaje stariju dobu od izmaka jedanaestoga vieka.¹ Šiljasta meka kamilavka na zaobljeni vršak, niskoga obruba, valjda predstavljajućega kovni vienac, što ju Dujam na glavi nosi, devetim viekom uvedena u liturgičnu porabu, predstavlja nam prototip kljunaste biskupske mitre, koja se izmakom jedanaestoga vieka pojavljuje.² Jednostavni oblik pastirskoga štapa, uvedena u porabu najprije desetoga vieka, na prvi pogled odaje stariju dobu od kićenijega romanskoga štapa dvanaestoga vieka;³ a sferoidalno kandilo, što ga djače nosi, starovinskoga je jednostavnoga oblika, što dvanaestim viekom prelazi u bogatiji i kićeniji.⁴ Po odielu, dakle, naš relijef pripada razdoblju od konca devetoga do izmaka jedanaestoga vieka. Opazit je takodjer, da ključ, što sv. Petru o pojasu visi, jest starorinskoga oblika, dočim onaj, što na isti način visi u desnog telamona na lievoj podstupini pročelja, oblika je ključeva, rabljenih trinaestoga vieka, a to nam već samo o sebi pokazuje starije postanje basrelijefa od dobe gradjenja zvonika.

Nego nadpisi nam pružaju još boljih podataka za dobu spomenika. Oblici pismena su prve polovine jedanaestoga vieka; početak mješanja naime kvadratne kapitale sa oblim uncijalnim oblicima i kiaroskurom. Nadpis na gornjem rubu: † accipe pr[im]um Salon(a)e pontificatum, Dalmati(a)e regnum plebiq(ue) lucrare[...], kako već spomenuh, po prvom žiću sv. Dujma sastavljen, mjesto jednostavno „Dalmatia“, ima „Dalmatiae regnum“, a to nam svjedoči, da je izradjen svakako potla 924. godine, kada Tomislav bi okrunjen prvim kraljem Dalmacije i Hrvatske,⁵ one kraljevine Dalmacije od Raše do Bojane, čijim cielim teritorijem protezaše se jurisdikcija solinskoga nadbiskupa,⁶ što sam spomenik kao najpoglavitiju misao iztiče. A baš u spljetskom saboru 924. godine, u prisutnosti samoga novoga kralja Tomislava, prvi zaključak glasi: *Quum antiquitus beatus Domnius ab apostolo Petro praedicare Salonam missus est: constituitur, ut ipsa ecclesia et civitas, ubi sancta eius membra requiescunt, inter omnes ecclesias provinciae huius primatum habeat nomen super omnes episcopos legitime sortiatur . . .*,⁷ koje rieči doslovce naš spomenik plastično predstavlja. Sa svom izvjestnošću, dakle možemo staviti godinu 924. kao *terminus ante quem non* postanju našega spomenika.

¹ Sr. Reusens n. dj. I, str. 521.

² N. dj. I. 509; Jelić Sbornik jugoslav. umjetnih spomenika I, str. 31.

³ Štap s jednostavnom volutom pojavljuje se samo desetoga i jedanaestoga vieka. Srav. Reusens n. dj. I. 502—3.

⁴ N. dj. I, str. 417, 497.

⁵ Sr. Smičiklas Poviest hrvatska I, 218 sl.

⁶ Sr. Rački Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. vieka, str. 40. (Rad jugoslav. akad. LXXIX.)

⁷ Rački Documenta hist. croat., 190.

Ovaj spomenik je gradjen za onog razdoblja od 924. god. do konca jedanaestoga vieka, po prilici kad je Spljet priznavao supremaciju hrvatskoga kralja, dakle ili za samoga Tomislava i njegovog nasljednika (924.—945.), ili za Držislava i Krešimira II. (999.—1035.), ili najkašnje za Petra I. Krešimira (1058—73.). Izradba spomenika, kao i pismeni oblici nadpisa najbolje pristaju drugomu razdoblju, biva početku jedanaestoga vieka, dobi Krešimira II.

Još za desetoga i jedanaestoga vieka i na našim stranama predstavnicima crkvenih umjetnosti su monasi benediktinski. Baš za početka jedanaestoga vieka glasovit umjetnik benediktinski jest Odo;¹ a na nadpisu našega reliefa umjetnik se nazivlje sam „magister Otto“. Bez inog podatka, ne smijemo izvjestno zaključivati na istovjetnost monaha Oda sa magistrinom Ottom, ali svakako vjerovatnost ju podpomaže, jer doba se sudara. A nagadjanje ovo postaje tim vjerovatnije, čim kako već opazih, majstor Otto u kompoziciji predstave odaje, da mu je poznata oglajska i trevirska legenda o podieljenju Petrova poslanstva, štapom učenicima, te ju on od sv. Eucharija trevirskoga upravo i na sv. Dujma spljetskoga.

Preostaje nam još pitanje o prvobitnom opredieljenju basrelijefa sv. Dujma. Staša i Petra, te o dobi, kada je bio uzidan na današnje svoje mjesto u zvoniku.

Predstava sama, kao i nadpis na gornjem rubu, iztiču sv. Dujma protagonistom; po tomu sliedi, da je basrelijef pripadao izvorno crkvi sv. Dujma. Oblik krša pak i izradba predstave svjedoče nam, da je basrelijef mogao pripadati samo žrtveniku sv. Dujma. Jer je pako u debljini iznosio 0,567 m., izvjestno je, da nije mogao stojati kao prsobran u pregradi svetišta izpred žrtvenika, nego jedino u samoj mensi žrtvenika, i to kao pročelni oprsni (antimensale). A već sam opazio, kako je gornji rub s nadpisom postradao od čavlića, koji su izpod njega zatjerani. O te čavlice su mogli biti vješani samo sagovi, ili biti pričvršćena slikarija na daski ili sagu, kakova se običavala mećati pred žrtvenik, i odatle nazvana antependij.

Ja sam već iscrpivo izvjestio o žrtvenicima stolne crkve spljetske za srednjega vieka;² taj predmet dosele nije bio proučavan, a vele je zanimiv i za umjetnostne prilike naše, da ću se još o njemu morati napose baviti. Za sada ću se ograničiti samo na onaj dio, koji se poblize tiče našega basrelijefa i uzput zasieca neposredno u povjest gornjih redova zvonika.

Kadno sedmoga vieka bješe prenešene iz Solina u Spljet svete moći Dujma i Staša, nadbiskup Ivan Ravenjanac sahranio ih je u jedinom glavnom žrtveniku stolne crkve, koji bi urešen srebrenim ciborijem (Sl. 7., C.). God. 1059. već je obstojao drugi žrtvenik u pobočnoj desnoj absidi (Sl. 7. A), te se u njemu nalazilo tielo sv. Dujma. Prenos tiela sv. Dujma iz glavnog žrtvenika C u pobočni A ne zna se, kad se baš slučio, ali izvjestno prije 1059. godine. God. 1103. bio je žrtvenik sv. Dujma prigodom pregleda sv. moći za nadbiskupa Krešencija popravljen,

¹ Mabillon *A. SS. ord. S. Benedicti*, IX, 345: *Decernunt fratres industrios fratres Theodoricum, c. prioribus unum, Bosonem praeposituram procuratorem, Laelerium aedituum et Odonem studiosum operis inceptae fabricae ordinatorem,*

qui sagaci intentione sepulcra beatorum perquirendo invenirent. Springer A. H. *De artificibus monachis et laicis medii aevi*, 1861, 21: *Odo, architecturae studiosus in Monasterio Micicensi c. a. 1025.*

² *Bull. dalm.* XVIII. (1895), str. 119 ss.

a god. 1210. za obćenitoga popravka nutrine stolne crkve za nadbiskupa Bernarda opet popravljan. Napokon 1427. godine bi ovaj žrtvenik zamjenjen današnjim od vajara Bonina Milanca. Na retabli Boninova žrtvenika pak u basrelijefu predstavljeno je ovo pet likova: u sredini bl. dieva sa sinom na krilu, s desna sv. Dujam pontifikalno odjeven, gdje desnom blagosivlje, te njemu o desno sv. Staš sa žrvnjem o vratu, s druge strane na lievo bl. djevici stoji sv. Marko, a na kraju sv. Petar. Izvadiv dva srednja lika, onaj bl. djevice i sv. Marka, ostaju nam tri lika: sv. Dujam u sredini, njemu o lievo sv. Petar, a na desnu sv. Staš, u istoj razporedbi dakle kao na basrelijefu zvonika. Očevidno je, da je vajar Bonino na retabli žrtvenika sv. Dujma uzeo za osnovu kompoziciju našega basrelijefa, umetnuv u sredinu bl. dievu, jer stolna crkva od svoga prvoga posvećenja nosi njezin naslov; a do nje pak, simetrije radi i s toga što je žrtvenik za mletačkoga gospodstva izradjen, lik sv. Marka. Ovo opetovanje istog motiva na Boninovom žrtveniku i basrelijefu u zvoniku potvrđuje, da je ovaj prije pripadao starijem žrtveniku sv. Dujma.

Po ovom pregledu je izvjestno, da je naš basrelijef iz žrtvenika sv. Dujma izvadjen i u zvonik uzidan svakako prije 1427. godine, i to ili za jednog od starijih popravaka 1103. i 1210. godine, ili najkašnje za Boninove dobe, koju godinu prije 1427., dakle ili za prvoga razdoblja gradjenja zvonika za trinaestoga vieka, ili za drugoga razdoblja 1416—1426., kada je upravljao radnjom magister Tvrdoj.

Obzirom na sadašnji položaj basrelijefa i na radnje, koje su se izvele u spljetskoj stolnoj crkvi za nadbiskupa Bernarda početkom trinaestoga vieka, najvjerojatnije je, da je basrelijef sv. Dujma izvadjen iz žrtvenika i uzidan u zvonik još za trinaestoga vieka.

Krš sa basrelijefom sv. Dujma, Staša i Petra stoji u sjeveroistočnom pilovu, izpod basrelijefa rodjenja, koji je izvjestno trinaestoga vieka (sl. 36.). Nad ovim basrelijefom pak stajao je Kolafizin nadpis (1257.), a to nam svjedoči, da je cijeli pilov bio već tada dogotovljen, i s toga nastaje dvobir: ili je basrelijef sv. Dujma, Staša i Petra bio uzidan na današnje svoje mjesto za trinaestoga vieka, naime suvremeno prvom razdoblju gradjenja, ili pak naknadno umetnut, naime za drugoga razdoblja 1416—1426. Nego ovaj drugi slučaj je sasvim izključen. Pri najnovijem popravku bi konstatovano, da je krš bio uzidan suvremeno u gradnju i čvrsto vezan sa zidom, a ne poznije umetnut. Krš, velik 1.755 × 1.052 m., a debel 0.567 m., dakle ogromna voluma i težine, uložen kao arhitrav vrata, zahvaća cijelu širinu pilova, sižuću u dubinu zida za preko 1/2 metra. Da se poznije umetne u već dovršen zid, bilo je nužno oslabiti pilov preko cijele širine, a to je sasvim nevjerojatno, obzirom na veliku pogibelj, koja je odatle prietila cielom zdanju. S toga se može skoro izvjestno zaključiti, da je basrelijef sv. Dujma, Staša i Petra uzidan u zvonik prije godine 1257., te da je prije te godine izvadjen iz svoga prvobitnoga položaja u žrtveniku sv. Dujma.

Koje je godine bio basrelijef izvadjen iz žrtvenika, ne imamo izravne viesti; ali možemo temeljito nagadjati, da se je to slučajilo početkom trinaestoga vieka.

God. 1103. nadbiskup Krešencij je sagradio novi žrtvenik sv. Stašu u drugoj pobočnoj izdubini (Sl. 7., B) i tu prenio tielo njegovo iz glavnoga žrtvenika, i tom prigodom pregledao moći sv. Dujma. Žrtvenik sv. Dujma bio je pred manje 100

godina s nova sgradjen, te očito tako brzo nije mu trebalo popravaka ili korenitih promjena. Nego 1209. godine nadbiskup Bernard poduze popravak nutrine stolne crkve i poljepša žrtvenik sv. Staša; po majstoru Buvini 1214. dade izraditi sjajna nova vrata, a divna propovjedaonica i kamena posuda za krštenu vodu i po predaji i po umjetnim podatcima pripadaju ovoj dobi. Za cielo nadbiskup Bernard, kad se stao, da sasvim preuredi i poljepša nutrinu stolne crkve, najveću pažnju i brigu mora da je posvetio i pokrovitelju sv. Dujmu, te s nova ukrasio i njegov žrtvenik. Najvjerojatnije je, da je on tada stari oprsnik sa basrelijefom izvadio iz mense žrtvenika, te ga zamjenio novim antependijem na sagu ili na drvu. Toj zamjeni moglo je dati povoda loše stanje gornjega ruba basrelijefa, iztrošena od rdjanja čavlića. I na taj način je basrelijef sv. Dujma, Staša i Petra mogao prije 1257. biti uzidan na današnje svoje mjesto; on je bio izvadjen iz žrtvenika sv. Dujma u razdoblju 1209—1214, ili koju godinu poznije.

Nu ne samo da nam neizravni povjestni podatci svjedoče, da je naš basrelijef oprsnik žrtvenika sv. Duje jedanaestoga vieka, nego još i ostatci istoga. A pošto sam se dotakao sa povjestnoga gledišta sredovječnih žrtvenika stolne crkve, mimogredce ću još napomenuti i ostatke im, našaste oko stolne crkve ili uzidane u zvoniku, jer odatle se takodjer crpi važnih podataka za opredjeljenje pojedinih razdoblja gradjenja zvonika.

O najstarijem, glavnom žrtveniku stolne crkve, što ga je sedmoga vieka sagrađio nadbiskup Ivan Ravenjanac, i u kom su do jedanaestoga vieka bile pokopane moći sv. Dujma i Staša, znamo iz povjesti samo to, da je bio sagrađjen, a o poznijoj sudbini mu nije nam poznato ništa.

Žrtvenik sv. Dujma jedanaestoga vieka, te žrtvenik sv. Staša, sgradjen oko 1103. godine, bješe 1209—1214. popravljeni; tada se iz njih izvadilo komadâ. Od ovih komada je jedan uzidan bio u prvi red, a slutit se smije, da su i drugi bili uzidani u najstarijem dielu zvonika. Žrtvenik sv. Dujma bi 1427. izmjenjen novim; ostanke mu, dakle, možemo tražiti u drugom dielu zvonika, gradjenom za Tvrdoja 1416—1426.; a napokon 1448—1450. godine bi zamjenjen žrtvenik sv. Staša novim, te ćemo mu ostatke naći u gradjevinama suvremenim trećem dielu zvonika, gradjenom za majstora Jakovčića prve polovine šestnaestoga vieka. Osim toga ostanci ovih žrtvenika su bili upotrebljeni i u druge sgrade oko stolne crkve.

A. Glavni žrtvenik stolne crkve iz sedmoga vieka. Od njega sam našao dva ostatka, uzidana u kući sv. Filipa na zapadnoj strani, koji na svu sreću nose dobar dio nadpisa pismenima merovinžke kapitale u velike naličnim onima na sarkofagu nadbiskupa Ivana Ravenjanina¹:

[... et D]OMINICVS · MARMYRARIO · QUI · VOBIS · ISTVS · CAUCELLVS ·
FABRICAVIMVS ·

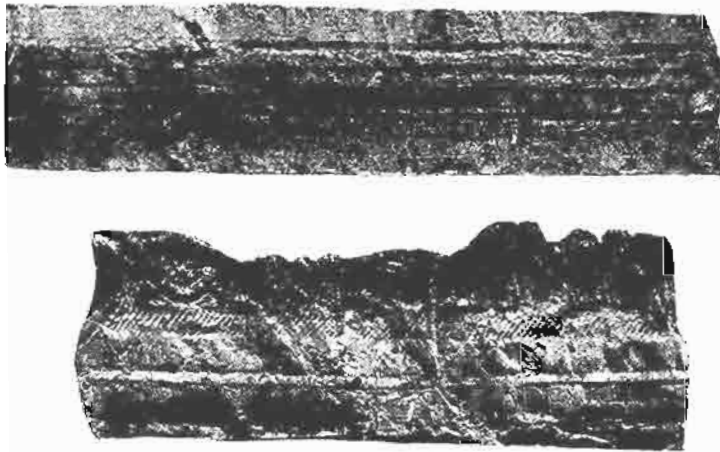
Nadpis je zadnji dio teksta, kojim se vajar Dominicus i još njetko drugi preporučuju svetcima (Duji i Stašu), jer su sagrađili pregradu pred žrtvenikom. Onaj riedki napis nesamo da nam je jedini izvjestni ostatak najstarijega žrtvenika, nego jošte nam otkriva i ime najstarijega spljetskoga umjetnika Dominika iz sedmoga vieka.

¹ Ephemenis Bihacensis, 1894., T.: XXVIII., 4.

B. Žrtvenik sv. Duje iz jedanaestoga vieka. Od ovoga žrtvenika, sagrađena prije 1059. godine, već razpoznamo oprsnik sa basreljefom, a u spljetskom muzeju čuvaju se još tri ulomka pregrade iz svetišta: br. 61 E šiljak trokutnog učelka, te dva ulomka arhitrava sa nadpisom br. 218 E i 1808 A, što ih prinosimo po odtisku na slici 39. Prvi bi našast uz stolnu crkvu s južne strane 1876. god. prigodom izkopina, a drugi pak 1892. god. u kripti izpod stolne crkve. Na jednom komadu je početak nadpisa, a na drugom konac, sredina fali:

† ASPICE HOC CLAUSTRVM OR[natum.]. VENIAM ILLI DA MISERANDO DEVS

Nadpis je u stihovima i istima pismenima, koje vidjesmo u nadpisu na basreljefu već opisanom sv. Dujma Staša i Petra, njegdašnjem oprsniku žrtvenika (v. sl. 38e), te je izvjestna njihova suvremenost. Sadržaj je nadpisa bio taj, da je spominjao najprije sagrađjenje pregrade žrtvenika *claustrum or[natum]*. U sliedećoj česti, koja fali, moralo je biti spomenuto ime darovatelja spomenika ili umjetnika, te se na njega odnosi konac: *veniam da illi miserando, Deus*.

Sl. 39. Ulomci arhitrava žrtvenika sv. Dujma iz XI. vieka. (Po fotografiji.)

C. Žrtvenik sv. Staša iz početka XII. v. Iztraživanjem ljetos poduzetim od društva „Bihaća“ razpoznalo se, da ostatci žrtvenika sv. Staša, sagrađjenog oko 1103. godine za nadbiskupa Krešencija, bješe upotrebljeni većim dielom za pregradu krstionice u crkvi sv. Ivana. Ta pregrada je bila dogotovljena za nadbiskupa Andrije Cornelija medju 1527.—1533. godinom, a žrtvenik sv. Staša bio je zamjenjen današnjim od majstora Jurja Orsina potle 1448. godine. Rečene godine bio je sklopljen ugovor za to djelo, ali se ne zna, koje je godine bilo baš izvedeno, svakako medju 1448. i 1527. godinom.

U pregradi krstionice uloženo je 14 mramornih prsobrana, a petnajsti u žrtveniku, sada je u muzeju od tih njeki sa vajarijama: prije su sačinjavali mensu žrtvenika i pregradu mu. Najvažnija od svih je polovina pročelnoga oprsnika samog žrtvenika, sadržeća figuralnu predstavu, manjkavu na desnoj strani (sl. 40.). Tu je

predstavljen spasitelj odjeven kazulom, sjedeći na prestolju i blagosivljući darovatelja žrtvenika izpred njega potrbuške prostrta, dočim o desnu spasitelja stojeći

Sl 40. Oprsник žrtvenika sv. Staša god. 1104. u spljetskoj kripti.

sv. Staš preporučuje prinositelja spasitelju. Na rubu nad predstavom vide se tragovi slabo sačuvanog nadpisa (sl. 41), odnosećeg se na čin predstave: TIT[io

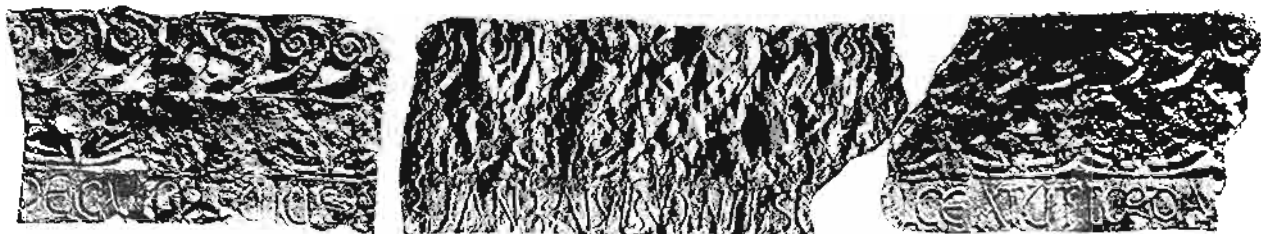
(ili ian)]O·E[t] E[v]FEMIE LEGEM [dominu]S DAT. Ob ostalim pločama već se je opetovano razpravljalo.¹

Od ostalih česti ovoga žrtvenika, našao sam još ulomakâ arhitrava pregrade i žrtvenika, ali što je najvažnije, s nadpisima tri ulomka od bielog kamena bješe našasta uzidana u žrtveniku sv. Lucije u kripti pod stolnom crkvom; sada su u spljetskom muzeju br. 217 i 1808, te ih prenašamo na sl. 42. po odtisku,

Sl. 41. Nadpis na opraniku u spljetskoj kriptonici.

a na slici 43. dva ulomka po narisu, da se uresba u basreljefu bolje predoči. Još sada se nahodi pak kod istog žrtvenika sv. Lucije jedna čitava stranica nebnice žrtvenika sv. Staša; ona je ploča od bielog kamena 1'65 × 1'00 m., sa proflovanim lukom od zdola, a na vrhu urešena nizom slijepih arkadica; na petujacima se vide još željezni sjeni, kojima je bila pričvršćena u kapitule. Na južnom zidu riznice stolne crkve pod strihom uzidan je komad arhi-

Sl. 42. Ulomci arhitrava žrtvenika sv. Staša (po fotografiji).

trava od bielog kamena, uresom i izmjerima jednak trima već spomenutima, a u prozorčicu jedne kuće u Dosutu nedaleko od stolne crkve, nahodi se jedan peti komad, što odgovara točno gornjima; ovi zadnji komadi imaju takodjer ostatke nadpisa.

Prva četiri komada pripadaju istom tekstu, te se mogu djelomice sastaviti. DECVS ET CUIUS IM[perium?... at] Q(ue) TANTA CV(m) LAVDE NITESC[at... mu]LCEAT UT CORDA[serviant Deo cui sit gloria per saecu?]LA.

Na petom, u iztrošenom nadpisu u dvie crte čita se:

[bone me] MO[r]IE DIE·PRI(ma)·ME[nsis.... Anno Domini] MCIV.

¹ Sr. Bulić Hrvatski spomenici u Kninskoj okolini, I. 1888., strana 38—42, Tabla XIV—XVI; Jelić u *Bull. dalm.* XVIII (1895.) str. 81 ss. O značenju opisane predstave na opraniku od dulje se vremena vodila razpra. Ivan Kukuljević i F. Radić su nazirali u toj predstavi prizor krunisanja ili uspomenu na krunisanje nekog hrvatskog kralja X. vieka,

valjda Tomislava, dočim o tom tumačenju dvojase Ranjina, a Bulić je dokazao joj neosnovanost. Uz Bulićevo mnenje pristajao je i Dr. Fr. Rački, a ja sam u navedenoj razpravi dokazao, da je onaj spomenik čisto nabožnoga sadržaja i pozniji od izumrca narodne dinastije.

Sl. 43. Ulomci arhitrava žrtvenika sv. Staša (naris).

Prvi nadpis je u stihovima, po obliku onih, što se čitaju još na sarkofagu nadbiskupa Lovrinca († 1099),¹ i na sada postradalom sarkofagu nadbiskupa Krešencija († 1112).² Što se pako grafičnih oblika tiče, savršen naš nadpis na oprsniku žrtvenika (sl. 41.) sa onim, što ga nadbiskup Krešencij 1109. godine dade urezati na sarkofagu sv. Dujma,³ te sa spomenutim već nadgrobnim nadpisima nadbiskupa Lovrinca i Krešencija po jednom risanom prepisu prošloga vieka u knjižnici knezova Gargnin - Fanfogna u Trogiru, opaža se, da su po oblicima pismena nadpisi nedvojbeno suvremeni. A godina 1104., koja se čita na petom ulomku, najočividnije potvrđuje suvremenost im. Sudeći po obliku ulomaka cienim, da je prvi nadpis stajao na arhitravu pregrade, a drugi, od koga imamo samo jedan ulomak, na arhitravu nebnice nad žrtvenikom samim. Pošto pak ovaj ulomak nosi i godinu sagradjenja, mora da je spominjao i ime sagraditeljevo prije rieči [b o n e m e] M O [r] I E. A sagraditelj je po svoj prilici nadbiskup Lovre, koji umrie 1099. god.; on je također podigao samostan koludricâ sv. Eufemije (ili sv. Rainerija) 1069. godine.

Proučavajuć prsobrane u pregradi krstionice u crkvi sv. Ivana prošlog proljeća, došao sam bio do zaključka, da su oni izvorno pripadali žrtveniku sv. Staša, a po umjetničkim i povjestnim sudilima sam mu opredielio postanje za nadbiskupa Krešencija oko 1103. godine. Prošloga rujna sam pak našao ulomak, koji je pripadao arhitravu nebnice žrtvenika; on nosi godinu sgradjenja 1104, a to je najbolji pečat mojem prvanjem zaključku.

Još moram spomenuti i njeke neznatnije ulomke, koji sa opisanim spomenicima stoje u savezu.

Učelak od bielog kamena nebnice žrtvenika u pet komada u spljetskom muzeju br. 13 E (314 A), 238 E (1544 A), 284 E, 213 E, od kojih su neki bili izvadjeni iz krune petog reda zvonika 1887. godine. Na nutrnjoj strani luka teče nadpis, a lice je urešeno pleterom u basreljefu.⁴

¹ V. Jackson n. dj., II, 70. ² V. Farlati III, 167. ³ Farlati I, Tab. I, k str. 493. ⁴ Djelomice objelodanio već Bulić Hrvatski spomenici. T. XVII, 50, 58.

U kruni drugoga reda zvonika bilo je uzidano više komada od žrtvenika, koji su ljetos prenešeni u muzej (još ne dobili broja), jedan mramorni prag urešen lozom u reljefu, ulomak mramornog prsobrana,¹ drugi mramorni prag urešen primogovim palmetama, mali kapitel od bijelog kamena,² ulomak mramornoga prsobrana sa lozom i ružom u kružnici, koga druga dva ulomka su uzidana u vratima vrta sv. Filipa.

Pri sredini drugoga reda zvonika, u nasipu zida, vidi se uloženo više mramornih ulomaka, osobito na južnoj fasadi, ali nije još bilo konstatovano, da li na nutrašnjim stranama nose uresa ili nadpisa.

U kripti stolne crkve, osobito u žrtveniku sv. Lucije, pak s južne strane same stolne crkve, gdje je do 1876. stajala crkvice sv. Matije, te u okolišnim zidovima, našlo se i nahodi se jošte više ulomaka, po slogu srodnih opisanima; neki su od njih dospjeli u muzej, a neki su još na svom mjestu: ulomak mramornoga učelka nebnice u muzeju br. 15 E;³ drugi ulomak, mramorni petnjak učelka nebnice sa odgovarajućim kapitelom, oba u muzeju bez broja; ulomak arhitrava pregrade ili žrtvenika sa nadpisom br. 210 E;⁴ treći ulomak sa nadpisom br. 301 E;⁵ dva ulomka bez nadpisa, od kojih jedan već objelodanjen;⁶ tri ulomka praga pregrade izpred žrtvenika od bijelog kamena br. 275 E, 11 E, 263 E; ulomak prsobrana od bijelog kamena br. 84 E, s jedne strane sa uresom u reljefu, a s druge s nadpisom; ulomak kapitela od bijelog kamena br. 229 E; ulomak prsobrana od bijelog kamena br. 46 E; četiri komada prsobrana od bijelog kamena br. 60 E, 233 E, 43 E, 235 E, od kojih dva već objelodanjena;⁷ dva ulomka arhitrava br. 231 E i 232 E; ulomak praga sa stupićem u jednom komadu od mramora na dvije strane sa uresom u reljefu br. 239 E; dva ulomka kamenog oprsnika br. 237 E i 237bis E; ulomak stupića od mramora na dvije stranice uresom u basreljefu br. 238 E. Osim ovih ima u muzeju još omanjih ulomaka, kojim se izvjestno mjesto našašća ne zna.

Njeki od ovih ulomaka, po gradivu i izradbi sudeć, pripadaju već opisanim trima žrtvenicima stolne crkve, tako da rekonstrukcija istih u izvornom im obliku već je omogućena. Nu o tom ću se drugom prigodom baviti uz predočenje dobrih snimaka.

Sravniv skupa sve ove ostatke triju žrtvenika stolne crkve sa basreljefom sv. Dujma, Staša i Petra, uzidanim u iztočnoj strani prvoga reda zvonika (Sl. 37.), dolazi se do istoga zaključka, do koga već dodjoh sa povjestnim podacima, da je on naime pripadao žrtveniku sv. Dujma, sagrađenom prije 1059. godine, ali svakako ne starijem od prve polovine jedanaestoga vieka. Paleografski oblici nadpisâ mu se ne sudaraju sa onima najstarijega žrtvenika sedmoga vieka, opisana već pod *A*, nit sa onima žrtvenika sv. Staša god. 1104., opisanim pod *C*, nego jedino sa nadpisom na arhitravu pregrade žrtvenika, čije ostatke opisah pod *B*.

Tim zaključkom dobivamo takodjer i jedan podatak više, da još bolje opredielimo dobu zidanja prvoga reda zvonika.

¹ Bulić Hrvatski spomenici. T. XVIII, 59.

⁴ N. dj. T. XVI, 49.

² N. dj. T. XVII, 55.

⁵ N. dj. T. XVII, 52.

³ N. dj. T. XVII, 56.

⁶ N. dj. T. XVIII, 60.

⁷ N. dj. T. XVII, 54; T. XVIII, 61.

4. Unakrstni svod medju zvonikom i crkvom počiva na četiri stupa; od ovih su dva zapadna izvorna stupa peristila (Sl. 7., br. 7, 28), a dva istočna (17, 18) su postavljena pri gradjenju zvonika, suvremeno gradnji prvoga reda, te nose na sebi obilježja te dobe. Kapitel na sjeveroistočnom stupu (18) je romanski kapitel na tri reda primogova lišća, ima u volutama karakterističnu spojnicu romansku, te se u izradbi i narisu slaže sa partom pročelja. Deblo stupa i baza su pak stare rimske, uzete iz same Dioklecijanove palače. Jugoistočni stup (17) ima takodjer rimsko deblo, romansku bazu sa ugaonim listićem, te mješoviti kapitel, koji zaslu- žuje, da ga поближе promotrimo.

Oblik sadašnji kapitela nije izvorni, nego pri smještaju na sadašnji položaj preinačen. On je izvorno bio kapitel rimskoga pilastra ili ante, visok 0.74 m., te pocielo izradjen na samo dvijema stranicama, širokima 0.94 m., dočim dvie druge stranice bijahu uzidane i neizdjelane, a pripadao je prostazi Dioklecijanove dvorske

kapela, današnje gradske krstionice, ili uglovima arhikolonata ondje, gdje se opažaju neizvorni kapiteli, što zamjenjuju stare. Pri smještaju na današnje mjesto bi mu odpiljen čošak stranice za 0.18 m., te se dobila mala stranica, urešena primogovim lišćem. Pri vrhu ove male stranice medju lišćem je izradjena u basreliefu sirena. Treća stranica je takodjer preinačena; za 0.585 m. bi uobličena nalik na ostale stranice, i urešena predstavom u vajariji, o kojoj ćemo se поближе baviti, a ostali joj dio sa četvrtom stranicom odpiljen, da se kapitel može sljubiti sa zidom crkve, uz koji se prislanja.

Sl. 44. Kapitel unakrstnog svoda (Sl. 7. br. 17) sa figuralnom predstavom.

U velike je zanimiva, ali žalibože od vremena postradala figuralna grupa, predstavljena na južnoj polustranici kapitela. (Sl. 44.)

Na desnom kraju vidi se cjeloviti ženski lik 0.76 m. visok, odjeven dugom do nogu tunikom, pak nabranim prslukom do bedara sa vezenom ogreom, naličnom crkvenoj kuti, izpod koga uz desno bedro vise dva okrajka vrpca ili dva nožića o lancu, a sav je lik zaognut oplovitim plaštem, na prsima zakopčanim. Glava je gola, ali nad čelom je kosa podvezana okruglom odebljom ukosnicom u obliku vienca; noge su pokrivene niskima, otvorenima cipelama, koje susretosmo već na predstavama pročelja. Cijeli plašt pak, kao i vrpca ukosnica nad čelom i ogrca prsluka obasuti su simetrično rasporedjenim situim kolobarčićima, koji oponašaju bogato vezivo ili biserje. Dočim je pak kosa na čelu podvezana ukosnicom, desna pletenica spušta se oko uha u zavoje te pada straga niz pleća, a lieva nasuprot sa zatiljka pada sprieda na plašt preko grudi do pojasa. Ova žena stoji okrenuta na pola na lievo, lieva ruka joj je pod plaštem, a desna je pružena iz otvora plašta prama liku njoj na desno. Od ovoga drugoga lika žalibože su sačuvane samo njeke česti, tako da mu se ni cilog orisa izvjestno ne razabire. Od desne gornje polovice tiela ne vidi se ništa, dočim preostaju noge, odjevene otvorenima

cipelama, okrenute spram ženskog lika, srednji dio tiela (koljeno?), prignut u istom pravcu, lijeva ruka pružena u istom pravcu, te ogrca oko vrata urešena kolobarčićima. Akcija ovih dvaju likova rek bi da je ta: lijeva figura pregiba se spram ženske na desno, te ju podupire izpod ruku.

Nije lako odgonetnuti, obzirom na loše sačuvanje, koji čin nam predstavlja ova grupa. Kompozicija bi se donjekle sudarala sa onom u prizorima pohodjenja bl. djevice kod sv. Jelisave, kakovu susretamo na sredovječnim spomenicima, osobito na sarkofagu sv. Frane u Ravenni¹ i na nekima dalmatinskim spomenicima,² ali odielo i odsutnost svetačkoga vienca jamče nam, da ovdje nije predstavljen nabožni, nego povjestni čin, odnoseći se baš na gradnju zvonika, sličan u sve i posve onomu na desnoj pročelnoj podstupini preddvorja, koju već opisasmo.

Ženski lik na kapitelu odjeven je jednako, kao kraljičin lik na podstupini, tunikom, nabranim prslukom i plaštem zakopčanim na prsima. Dapače položaj i akcija ženskog lika na kapitelu istovjetni su onima kraljice na podstupini, a desni oštećeni lik na kapitelu je u istom položaju kao telamoni na podstupini. U obim predstavama dakle sadržan je istovjetan čin.

Da je na kapitelu predstavljena ženska visoka staleža, kneginja ili kraljica, imamo izvjestnih dokaza u odielu. Baš onaki nabran prsluk i plašt, osut vezivom ili biserjem, nosi lik kraljice Jelisave na raki sv. Šimuna 1380. godine,³ a biserjem osuta ukosnica nad čelom, što ju nosi ženska na kapitelu, za cijelo predstavlja kneževsku ili kraljevsku krunu. Takovu krunu je po svoj prilici nosila i kraljica na desnoj podstupini pročelja, ali joj je glava još od davna postradala.

Zamjerito je još i to, da ženski lik na kapitelu ima spuštene pletenice. Spuštena kosa niz ramena u ženskih likova značenjuje tugovanje i žalost, kao na primjer u prizorima pokolja mladenaca,⁴ te u našem slučaju označuje kneginju ili kraljicu, koja je pripomogla gradnji zvonika, a boravila u žalovanju. Po navedenim već povjestnim podatcima misao pada na kraljicu Mariju, ili barem pošto je ta već predstavljena bila na desnoj podstupini preddvorja, na kneginju Kolafizu, udovu kneza Ivana Modruškoga, dobročiniteljicu zvonika 1257. godine.

Na polustranici kapitela predstavljena je u reljefu sirena, gdje obima rukama drži krajeve u vis svedenih repova. Ona nema krune na glavi. Sirena kao fantastična životinja dolazi već za ranijega srednjega vieka na crkvenim spomenicima,⁵ ali za poznije dobe obično se rabi na grbovima. Tako ju susrećamo na kruni zdenca samostana sv. Eufemije u Spljetu, s krunom i bez krune.⁶ Ne znam da li je koja spljetska obitelj imala u grbu sirenu; svakako zaslužuje, da se iztražuje, nije li sirena grb obitelji udovice Kolafize, ili kojega drugoga dobročinitelja zvonika.⁷

¹ Garrucci St. d. a. cr. T. 334³; Reusens I, sl. 529, 569.

² Mitth. d. C. C. 1887, CLXXV; 1890, 219; — Ilg Kunsth. Characterbilder, 66; — Smirić *La collezione di s. Donato in Zara u Ephe-meris Bihačensis*, 1894, br. 2, 15, 28.

³ Jackson n. dj. I. Tab. X. — Dr. G. A. Meyer Szent Simon czüst koporsója Zarában, 1894. T. VIII. — Gerecze Der silberne Sarg des Propheten Set. Simon

zu Zara u Ungarische Revue XV. (1895), str. 351, sl. 3; sr. str. 359, sl. 10.

⁴ Sr. Eitelberger n. dj. 135, sl. 27.

⁵ Sr. Reusens n. dj. I, sl. 293.

⁶ Eitelberger n. dj. Sl. 93, str. 295.

⁷ Na kamenoj posudi izpod propovjedaonice u stolnoj crkvi, koja takodjer po izradbi rek bi da je suvremena najstarijem dielu zvonika, na stranama ima ures u reljefu, što po

Naokrupna izradba ovih vajarija slaže se sa onom basreljefa rođenja i oblučnika na pročelju, s toga što je položaj grupe bio opredjeljen na daleko od gledaočeva oka.

A sad se možemo odvažiti, da opredjelimo dobu sagrađenja prvoga reda zvonika.

Dobu gradjenja prvoga reda zvonika to po povjestnim bilješkama, što smo ih u drugom poglavlju naveli, to po podacima umjetničkim, koje nam sam prvi red pruža, možemo dosta približno opredjeliti.

Dodatak četiriju pornjaka graditelja Tvrdoja 1418—20. godine svjedoči nam već unapriedita, da je prvi red svakako stariji od petnaestoga vieka. Kolafizin nadpis pak dokazuje nam, da je prvi red bio dograđen oko 1257. god. Položaj sarkofaga Belinih kćeri svjedoči nam, da je prvi red 1242. god. bio već u gradnji i doista povisoko. Položaj vajarije sv. Dujma i Staša napokon svjedoči, da je gornja polovina prvoga reda sagrađena potla 1209. godine, po prilici kada pada popravak žrtvenika sv. Duje za nadbiskupa Bernarda. Gradnja unakrstnog svoda medju zvonikom i crkvom, po predstavi na jugoiztočnom kapitelu, odnosećom se na kraljicu Mariju ili na kneginju Kolafizu, pada medju godine 1242—1257. Dekoracija pročelja po predstavama, odnosećima se na Belu IV. i kraljicu Mariju, padala bi potla 1242. godine, naime iza boravka ovih vladarâ u Spljetu. Najvjerojatnije se čini, da je kraljica Marija zadužbinu za gradnju zvonika udielila odmah potla poraza Tatara 1242. godine, kad je boravila još u spljetskoj okolici, i da je tako pripomogla već započetoj gradnji.

Kad je 1257. god. kneginja Kolafiza svojom oporukom učinila zadužbinu za gradnju zvonika,¹ radnja bijaše doprla do vrha prizemlja, jer nadpis je stajao nad reljefom rođenja. Stavimo li pak gradnju podgradka i donjega diela prvoga reda u prvu četvrt trinaestoga vieka, za dobe majstora Buvine, na oblo možemo reći, da je donji dio zvonika do krune prvoga reda sagrađen u razdoblju od 1209. do 1257. godine.

I tako je najstariji dio zvonika spljetskoga suvremen najstarijim čestim trogirskoga (g. 1213—1271.) i zadarske stolne crkve (1203—1287.). Žalibože kao što su nam nepoznati prvi graditelji ovih dviju crkava, tako nam je nepoznat i graditelj spljetskoga zvonika. Ja sam iztakao već jednu osobitost u nutrnjoj dekoraciji triema prvoga reda zvonika, što se sudara sa onom na emporima zadarske stolne crkve; ta potankost slutila bi na istoga graditelja ili na istu školu.

A najvjerojatnije je po sredovječnom običaju, da su isti graditelji istodobno u raznim gradovima radili monumentalne sgrade, te se i naši gradovi na-

glavnim potezima nanosi donjekle na lik sirene. Nu izvjestno je, da je to bilinski motiv, a ne sirena.

¹ Mimogredce mi je spomenuti, da se je grob kneginje Kolafize još za šestnaestoga vieka nahodio u Spljetu, valjda kod stolne crkve, kako nam svjedoči Antonio Proculiano: „Guesta città anchora et le sue Chiese in circoito han dato sepoltura a Rè et a Re-

gine, et a famiglie regali: Come alla Regina Maria moglie del prelibato Rè Bela, et doi figliuole di essi Caterina et Margherita morte in Clissa et sepolte qui a San Donnio, alla Signora Collaphisa contributrice già detta nel Campanile, et alla Regina Helena, et al Re Crisimiro, et alquanti altri Rè, et Regine successe della Crouatia, sepolte nella Chiesa di San Stefano da essa Regina Helena fondata.“ *Oratione, Venetia 1567, fo. 40.*

tjecahu međusobno sa crkvenim sgradama, preotimljuć si umjetnike, a time i tu- mačimo suvremenost spomenutih spomenika u Spljetu, Trogiru i Zadru.

O vajarima, koji su izklesali dekoracije prvoga reda zvonika, bolje smo sreće. Baš za prve polovine trinaestoga vieka cvao je u Spljetu slikar i vajar Andrija Buvina, koji izradi monumentalna drvena vrata spljetske stolne crkve 1214. (ili 1308.?¹) godine; valjda je Buvina izradio 1210. god. i srebrni kovčezčić sv. Staša. Buvini takodjer neki pisci pripisuju, mislim netočno, i spljetski drveni kor. Vajarsku dekoraciju portala trogirске crkve izradio je majstor Radovan 1240. godine, kojemu žalibože znamo samo za krstno ime.

Opetovano sam već iztakao veliku srodnost medju vajarijama, što ukrasuju prvi red zvonika, i djelima majstora Buvine i Radovana, a najskoli ovoga zadnjega. Eitelberger je već upozorio na tiesnu srodnost Radovanovih vajarija i opisanih predstavâ na podstupinama pročelja, te reljefa rodjenja.² Meni se čini, da doista pripadaju školi majstora Radovana, dočim bih desnu podstupinu pročelja i reljef rodjenja radje dosudio Buvini, a ostale vajarije Radovanu. Svakako mi još i o tom moramo slutiti, da li majstor Radovan nije Buvinin učenik, a još prije brat ili sin, te da li se nije punim imenom valjda zvao Radovan Buvina.

Ovo su skoro sasvim novi podatci za povjest umjetnosti naše za trinaestoga vieka, dosele premalo iztražene; moramo ih izvjestno staviti u savez sa tadašnjim političkim prihkama. Nastupom trinaestoga vieka dalmatinski su gradovi pretrpili strašnih udaraca od mletačke politike, budi dosta spomenuti razorenje Zadra 1202. godine. Oslobodiv se vanjskog pritiska, dalmatinski municipiji sta-

¹ Najstarija je viest sačuvana u bilježici rukopisa Tome arcidjakona fo. 2v, u knjižnici knezova Garagnin-Fanfogna, XIV. v., i u toj bilježici, goticom napisanoj, ime umjetnikovo je **Andrija Buvina**, a ne, kako se obično držalo, **Andrija Guvina**: „Hoc tempore edificate fuerunt ianue maiores cum figuris et istoriis de nativitate et passione Domini nostri Jhiesu Christi ecclesie sancti Dompnij de Spaletto, per magistrum Andream Buuinam pinctorem de Spaletto; et sub eodem tempore depicta fuit ymago et figura sancti Christofori in Plancato sancti Dompnij predicti per predictum A(ndream); sub annis Domini nostri Jhiesu Christi currentibus, MCCXIII mensis aprilis die XXIII exeunte.“ Ova je bilježka bila već priobćena od Farlata, Kukuljevića i Ranjine, ali s kojom pogreškom. Druga pak viest sačuvana je u bilježici na fo. 122 v. izvornoga rukopisa Tome arcidjakona, što se čuva u spljetskom arhivu, ali je poznije dobe od već navedene i glasi: „Anno Domini M(i)l(esimo) III. VIII. in die sancti Georgy q(ua)n(do) incise porte eccle-

sie sancti Dompnij fuerant facte et posite in loco in porta magna de ecclesia et manent usque in hodiernum diem.“ Ova bilježka skladauje sa predjašnjom glede dana, dočim u oznaci godine se razilazi znatno. Treća viest jest novije dobe: „... qual porta è fatta di legno forte da un certo Andrea Buuina da Spalato, l' anno 1214 e posta a di 23 Aprile nel medesimo anno.“ *Descrizione (di Spalato) del Signor Pietro Niccolini Spalatino d' anni 79, l' anno della nostra salute 1701* u rukopisu knjižnice knezova Garagnin-Fanfogna u Trogiru, *Salonitana Spalat.* X, n. 77. — U velike je začudno, da sam Toma arcidjakon († 1268.), za čije dobe su bila izradjena vrata, nije nam ni riečce ostavio u svojoj povjesti, s toga bi se moglo sumnjati, da li najstarija viest ne sadržaje pogrešno godinu 1214 mjesto 1308. Svakako ovo zaslužuje da se bolje iztraži, kao i izpravniji oblik umjetnikova imena, Gujina ili Bujina; ono još dandanas postoji u Solinu, po svoj prilici od rieči „guja“, a ovo od rieči „buha“, u koliko se sjećam, nije običajno, ali je sasvim vjerojatno.

² N. dj. str. 205, 274.

doše se opet slobodno razvijati u upravi i trgovini. Ta samostalnost je poniela i dobrim prilikama za razvoj umjetnosti.

Prva četvrtina trinaestoga vieka za Dalmaciju je doba političkoga i umjetničkoga preporoda, te ju možemo svim pravom nazvati „Domaldovom dobom“. Cetinski knez Domaldo 1202. započe obnavljati Zadar, razrušen od križara, dovedenih lukavom mletačkom politikom. ¹ 1209. godine Domaldo postaje knezom skoro svih primorskih gradova, Nina, Šibenika, Spljeta i Omiša. U Omišu bijaše on već obnovio utvrde i spojio Mirabellu sa gradom ogromnim zidom; ² njegov prijatelj spljetski nadbiskup Bernard za njegova knezovanja u Spljetu 1209—1210. godine daje poljepšati žrtvenik i izraditi srebreni kovčežić sv. Staša; ³ 1214. (?) godine vajar Buvina izradjuje glasoviti spljetski portal takodjer za Domaldova knezovanja, kada pada gradjenje zadarske i trogirске stolne crkve. Sretnoj umjetnoj dobi za Domaldova knezovanja nedvojbeno moramo pripisati i početak gradjenja spljetskoga zvonika.

IV. Gornji redovi zvonika. — Jer mi je poglavitom zadaćom bilo, da razjasnim povjest zvonika u obće, a napose pak najstariju dobu, gradnju naime prvoga reda i donjeg diela drugoga, s toga ne namjeravam za sada svestrano opisivati gornjih redova zvonika, te ću se za sljedeće redove ograničiti samo na opis bitnijih oblika, ostavljajući za drugu prigodu ponasitnije iztraživanje umjetnih im detaljâ.

Floris **drugoga reda** predstavlja skoro pravilnu četvornu dvoranu sa četiri fasade. Na četirima uglovima masivni zidani pilovi završuju fasade, dočim debeli zidovi na sve četiri strane zatvaraju dvoranu. Tri fasade, pobočne sjeverna i južna, te pročelna zapadna, urešene su sa četiri arkade punoga luka na stupove, dočim je začelna iztočna bez vanjske arhitektonične dekoracije; zanemarilo ju, jer je zaklonjena hramom. Zidovi su različite debljine: iztočni, jer je u njemu izdubena stepenica, iznosi 1'50 m., dočim tri druga 1'35 m. (zapadni je porezan u uzmetu, koji je samo 0'50).

Nutrina završuje bačvastim svodom sa jednom rebrenicom, te oponaša po svem bačvasti svod triema (Sl. 22.). Pročelna zapadna fasada ima dva uzka romanska prozorčića, začelna iztočna dvoja vrata, jedna na dnu u sredini (Sl. 22. ε), a druga pri sredini jugo-istočne strane; sjeverna i južna strana imaju takodjer po jedan uzki prozor.

Stepenice, koje vode iz triema kroz oba prizemna pilova na svod prvoga reda, dospjevaju na onizka četvornasta vrata (ε). Ova sada meću na shod na unakrstnom svodu (Sl. 23. γ), što spaja zvonik sa hramom. Sa shoda vanjska zidana stepenica mećala je na gornja vrata, koja vode u nutarnju stepenicu drugoga reda, te na arhitravu nose grb⁴ nadbiskupa Petra X. Diskovića Pažanina (1420.—26.; sl. 11.).

¹ V. Milinović Cetinski knez Domaldo, 1886, str 21..

² N. dj. 35.

³ Thomas Archid. H. S. 25; Farlati III, 238, 368.

⁴ Ovaj je grb naran u rukopisu Garagnin-Fanfongjine knjižnice *Spalatensia Sibenicensia*, vol. VII. fo. 78 uz sljedeću opazku: Questa

è l'arme di Pietro di Pago la quale si trova in più luoghi; cioè primieramente nei due angoli superiori della di lui lapide sepolcrale, che era ai piedi di S. Doimo ed ora è presso li scalini dell' altare maggiore. Di più è sopra l' arco del ciborio che sta sopra l' altare di S. Doimo, da lui edificato; pure la si vede nella fabbrica del campanile.

Popravljanje zvonika jeseni 1895. god. doseglo je do vrha drugoga reda. Pregledav nutarnji nasip zidova konstatovao sam, da ovaj baš pri vrhu kapitela ima dva sloja, razstavljena potezom crvenice 2—3 cm. debelim. Dolnji sloj je mnogo stariji, te završuje crvenicom, koja je pri dospjevenoj radnji rabila pomazom, da očuva nutrinu zida od probijanja vode; gornji sloj nad crvenicom je očevidno pozniji, te se razlikuje i boljom sastavinom pomazka. Ovaj izvid naknadno potvrđuje navedeni već zaključak, do koga sam bio došao opažanjem umjetničkih oblika, t. j. da prvo razdoblje gradjenja dosiže do kapitela drugoga reda.

Što se tiče gradiva i načina zidanja, sjeverna, zapadna i južna fasada drugoga reda za dvie trećine visine slažu se sa prizemnim redom. Skvadrani rimski krševi od bieloga kamena, isti su u spomenutim fasadama drugoga reda, kao u prizemlju; rabljeni su takodjer skoro izključivo rimski stupovi od cipolina sa odgovarajućim rimskim kapitelima.

U sredini sjeverne fasade susretamo stupiće blizance sa uzljem u sredini (Tabl. III.), motiv, koji se već pojavljuje na basrelijefu navješćenja (Sl. 31.); a na južnoj fasadi srednji stup je sastavljen od tri manja okrugla stupića bez uzlja. Kapiteli stupova u nacrtu i izradbi slažu se samo donjekle sa romanskim kapitelima prvoga reda. Nego već od kapitela stupova unapried opaža se znatna promjena. (Sr. Tab. III. sl. 15. η). Tri kapitela, koji nijesu starorimski, drugog su nacrtu i izradbe sa značajnima vretenastima volutama i ugaonom sponom. Ova spona se opaža takodjer na kapitelima nutrnjih pornjaka dvorane, česa u prvom redu ne susretamo, nego samo na jednom kapitelu unakrstnog svoda med zvonikom i crkvom (sl. 39.). Srednji kapitel na sjevernoj fasadi dapače istog je mletačko-gotičkoga narisu i izradbe kao kapiteli četiriju pornjaka, 1418.—20. god., dodanih na pobočnim stranama prvoga reda (Sl. 24.—26.).

Gornji dio uzmeta od arkada do kruništa urešen je obložnim pločama od raznobojnoga mramora, koje su dekorativna čest starijega spomenika. Kruna pak na četiri bogato urešene česti odaje graditelja donjeg diela trećega reda.

U njoj takodjer nahodimo upotrebljeno kao gradivo ulomaka iz starijih spomenika.

Tako je svakolika korniža od komada iz grčkoga mramora sa modrim prujama (prokonezki mramor); od tih, kako već spomenuh, njeke, urešeni vajarijama, iz oltara sv. Duje jedanaestoga vieka. Zubci su pak od bieloga kamena, a tondino najviše od cipolino mramora. Iztočna fasada takodjer gradivom i izradbom, ne sudara se sa onima prvoga reda, i donjim dielovima ostalih triju fasada. Grb nadbiskupa Petra X. (g. 1420.—26.), na nadvratniku odaje nam drugo razdoblje gradjenja, koje smo već susreli u popravcima prvoga reda (1418.—20.). Na dvama ugalnima pilovima zapadne pročelne strane, spram petnjakâ arkadâ, uzidana su dva loše sačuvana kipa: jedan predstavlja romansku harpiju (?), a drugi grifa grlećega nagu ženu (Tab. III. A., d, i). Ove vajarije odaju izradbom već drugo razdoblje, te se sudaraju sa onima trećega reda.

U jednu rieč, drugi red do kapitela stupova na tri fasade, pripada prvomu razdoblju gradjenja, polovinom trinaestoga vieka; dočim iztočna fasada i gornji dio ostalih triju već su drugoga razdoblja, suvremeni gradnji trećega reda.

U trećem redu zidovi su zamjenjeni drugom arhitektoničnom rasporedbom (Tab. III, sl. 23.); s toga čitava sgrada je u velike olakoćena. Dekoracija je isto- vjetna na protupoloženima fasadama. Sjeverna i južna fasada oponašaju dekoraciju pobočnih prizemnih fasada, izpod njih stojećih: tri stupa, arhitrav i zubata kor- niža. Lezene pak, noseće arkade, predstavljaju drugi red, a za ovim polukružni prozori blizanci sa stupom u sredini; tako da ciela fasada ima četiri prozorčića. Plastici fasade daju veliki odskok uz ugaone lizene dva valjkasta izdubka, što teku okomito od krune do bazâ. Vienac od krune ima dvostruki pojas na zubove pile.

Značajni elemenat dekoracije trećega reda jesu babci sa likovima sgure- noga čovuljka i glave bika, kao i stilizovani lavovi na podstupinama u sredini južne i sjeverne fasade.

Teknika trećega reda kao i vrh drugoga reda odaje loše zidare; pomazak je čvrsta sastava $\frac{1}{2}$ klaka a $\frac{1}{2}$ debele pržine; ali polaganje kamena je nespretno, i samo površno; krševi su bez repa te ne zahvaćaju duboko u zid; nasip zida je jači od vanjskih lica. Njeki krševi imaju klesarske sigle:

Na stupu sjeverne fasade u sredini uklesan je iznutra nadpis:

NI
RELOVIN 1679.

Vanredno je obilje nakitnoga starorinskoga i sredovječnoga gradiva. Kruna drugoga reda i podnožak sadrži mnogo fragmenata sredovječnih mramornih opr- snika, upotrebljenih kao gradivo. Osim toga nekoliko debla stupova, nesurazmjerno odsječenih, kao i nekoliko podstupina, krša starih stupova uvaljeno je u dekora- ciju bez pravilnosti nacрта, ali ipak s liepim efektom. I jedan važni rimski bas- relijef, razpolovljen u dva komada, koji dosle nije bio po fotografiji reproduciran, uložen je kao dekorativna čest u podnožje pilova. Veći komad nahodi se u jugo- zapadnom pilovu, a drugi manji i gore sačuvan, a dosle neopažen u sjevero-iz- točnom pilovu.

Basrelijef je bio izvorno širi, te i s bokova uokviren, kao što je na gornjoj i donjoj stranici; nego oba boka su mu odpilana.

Na većem komadu (Sl. 45.) što nam preostaje, vidi se sliedeća predstava: U sredini u zadku kod maloga žrtvenika s nadpisom:

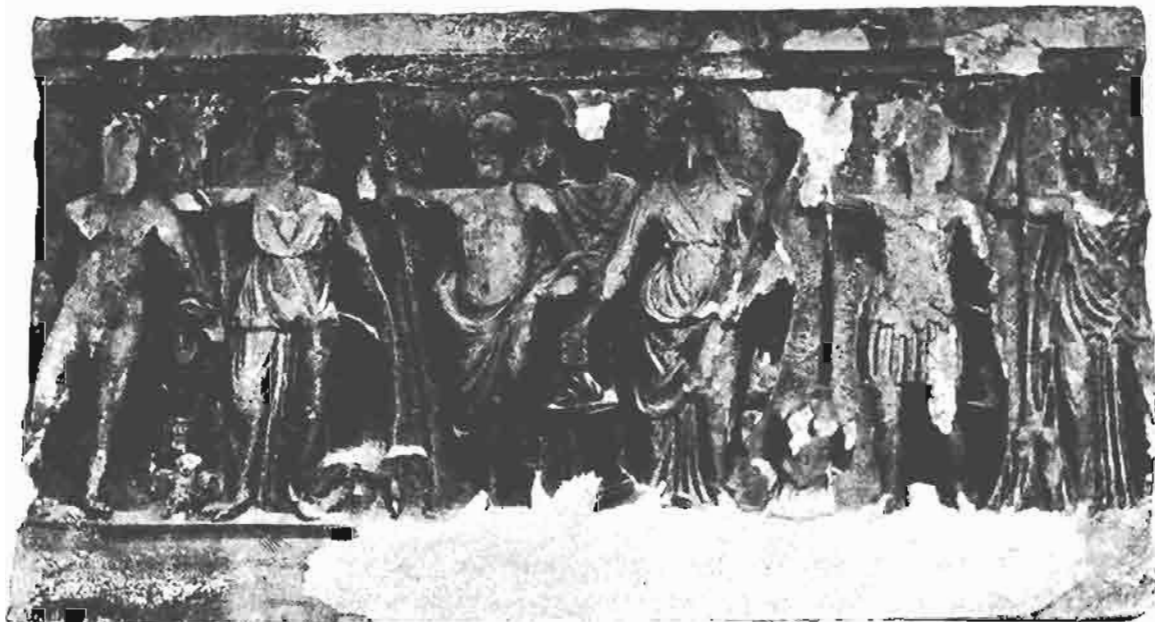
MESia Capta TEMPorum FELICITAS

stoji Merkur, sa strana oltara Jupiter i žrtvujuća Roma sa Junoninim atributima, desno Mars i Cibela, a med njima dvie podkolnjače i oklop, a kao pendant njima na lievoj strani Minerva sa čuvitom i Herakles. Ovaj spomenik se odnosi na

zauzeće pokrajine Moesije, i to ne za Dioklecijana, kako je Lanza cienio, nego 6 godine po Kr., jer slog i izradba relijefa odaju prvi viek carstva¹.

Manji još neobjelodanjeni komad sadrži na desno jedan cieli lik, ali jako oštećen, a na lievo polovinu drugoga okomito odpiljena, te mu fali ciela desna strana; do likovih nogu vidi se prislonjena muška maska.

Predstava se ne da izvjestno raztumačiti, radi loša sačuvanja. O dekoraciji zapadne fasade to se opaža, da je izradjena potla sgradjenja samih zidova, ili barem popravljena ne vele nakon sgradjenja. Tako grb spljetskoga kneza Frana Celsa 1518 god. među petama dviju srednjih arkada (Sl. 12.) nije suvremen zidu nego za poznijeg popravka umetnut.

Sl. 45. Rimski basreljef u trećem redu zvonika.

U povjestnom pregledu već navedoh, da drugo doba zidanja zvonika pada u razdoblje od g. 1416. do potla 1426.; te da je glavnim graditeljem bio majstor Nikola Tvrdoj Splječanin, a Celsijev grb svjedoči, da je treći red popravljen opet 1518 godine. Po ostalim grbovima pako možemo točnije označiti pojedine česti Tvrdojevog djela. Po grbovima na pornjacima prvoga reda sliedi, da je Tvrdojevo gradjenje najprije započelo pričvrščivanjem prizemlja od 1416. do 1420. godine. Gradnja istočne fasade drugoga reda i dovršenje ostalih triju pada od god. 1420. do potla 1426. god. I doista, mramorna oplata gorujeg diela drugoga reda, te ulomci mramornih oprsnika u kruni istoga, potječu iz starog žrtvenika sv. Dujma,

¹ Sr. Lanza *Il palazzo di Diocleziano* T. XII, 2; str. 21.; Schneider Arch.-epigr. Mitt. aus Oesterreich-Ungarn, IX. (1885.);

str. 70.; Jelić, Bulić, Rutar Vodja po Spljetu i Solinu, str. 111.

koji bje razrušen 1420.—1426. god. za nadbiskupa Petra X., te od majstora Bonina zamjenjen novim¹.

Vjerojatno je, da je rečeni majstor izveo i vajarije trećega reda; nijesam još dospio, da sravnim njihovu radnju sa onom žrtvenika sv. Duje, te ne mogu ništa uztvrditi.

Graditelju Tvrdoju, komu se obično pripisivao skoro cijeli zvonik, doista ne patri nego iztočni dio i vrh drugoga reda i malosretni popravak prvoga reda. A smijemo nagadjati, da se je treći red počeo graditi još petnaestoga vieka, te konačno dovršio i popravio 1518. god., a da su na njem radili majstori Boninus Milanac i Juraj Orsini. Popravak izveden za kneza Celsija jest onaj, o kom govore već navedene izprave. (Str. 36.).

Četvrti red nam predstavlja ubavi laki paviljon na osam jakih i vitkih pilova tako razredjen, da svaka fasada završuje dvama pilovima, a trećim je po sredini u dvie jednake polovine razdieljena; svaka polovina nosi pak po dva visoka prozora blizanca sa stupom u sredini. Vanjski uzmet urešen je vitkim stupovljem, nosećim liepi krugopas čistog romanskog sloga, nad kojim je kruna, što završuje cijeli red. Na gornjem rubu okvira krune opažaju se četverouglaste 0'07 × 0'15 izdubine, u kojima je bio izvorno pričvršćen prsobran, što ga već navedeni računi 1529. god. spominju. (V. str. 39.).

Naris cieloga četvrtoga reda odaje duhovita graditelja, koji je u izmjerima slikovitu eleganciju postigao, a gradjevina odaje daleko vještijega majstora od Tvrdoja. Dekorativne česti sadrže značajnih potankosti, kojih u donjim čestima ne ima. Sve baze stupova imaju romanski ugaoni listić; kapiteli sa krtolastim zavojkom na uglovima su oštra nacрта i radi velike visine tek na pola dotjerane izradbe; odaju istoga majstora, što je 1481. god. izradio dekoracije sv. Ivana, na ime Andriju Aleksija Dračanina.²

Kao osobiti uresni motiv jest list od krilolika, što se vidi na glavnoj absidi trogirske stolne crkve, koja čest dekoracije pripada valjda popravku Aleksija Dračanina.

Karakteristični su takodjer i stupovi blizanci, koji se pojavljuju već u drugom, pak opetuju u petom redu. Na sjevero-iztočnom pilovu na južnom licu uklesan je nadpis:

✠ IOANNES · MILLITIVS · CANONICVS · SPALatensis A · nno
D · omni M · D · VI.

Taj nadpis osim suvremenosti gradjenja, sluti na bližnji odnošaj kanonika Milića sa zvonikom: graditelj je valjda ovjekovječio uspomenu člana financijalnoga odbora, kaptolskoga zastupnika u odboru za gradnju zvonika.

¹ Cat. Acutheianus: *Petrus archiepiscopus erexit mentis edotavit* Farlati I. 324, III. 368. Sr. Jelić u *Bul. dalm.*, XVIII. 1895 str. 122.

² Sr. Eitelberger n. dj. T. VI.

Što se tiče načina zidanja opazit je najprije to, da su krševi manji, sa glatkim obrubom 0·02 m. širokim, česa u donjim redovima nije opaziti, te da ne obiluje starorimsko gradivo.

Četvrto razdoblje gradjenja po povjestnim bilješkama već označil, da pada od 1506.—1529. god. po prilici, te su nam i neki majstori poznati. Važno je pripomenuti još i to, da je vienac krune trećega reda (istodobno podnožak četvrtoga) izdjelan od ulomaka znamenitoga milijarnoga spomenika solinskoga iz dobe cara Tiberija, koji bi početkom šestnaestoga vieka prenešen u Spljet, i kojega neki ulomci ostaše kod obitelji Papalića.¹

Ja sam već spomenuo u drugom poglavlju, u kojem je odnošaju Jerko Papalić stojao sa gradnjom zvonika ovoga razdoblja (str. 41.).

Četvrti red najvjerojatnije da je djelo majstora Jakova Jakovčića, a dekorativni dio da je izveo Aleksa Dračanin.

U tom me osvjedočavaju kapiteli i baze stupova sa ugaonim listićem u četvrtom redu, što se sudaraju sa onima sv. Ivana u Rabu 1481., djelom Andrije Dračanina Aleksijeve.² O prisutnosti Andrijinoj u Spljetu za ovoga trećega razdoblja gradjenja već prije rekoh (str. 40.).

Peti red za najnovijega popravka, kako već napomenuh, razgradjen, iste je osnove, rasporedbe i dekorativnih oblika kao četvrti red. Nego je očito to, da je izradjen nasljedovanjem uzoraka četvrtoga reda. Premda povjestne viesti ne imamo o dobi gradjenja, nadpis u prozoru jugozapadnog pilova, prigodom skoršnjega razgradjivanja otkrit, odaje nam dobu dovršenja, 1719. godinu naime i graditelja Caesar Franciscus de Matthaeis (Sl. 16.), kako se mnije, Matijevića, rodom Bračanina, inače nama još malo poznata. Po tom četvrto razdoblje zidanja pada u početak osamnaestoga vieka.

Već rekoh da se smije nagadjati, da je završni **šesti oktagonalni red s krovom** bez osobitoga ukusa, sagradjen med 1719. i 1751. god. (v. str. 44.). Nadpis na kornižu odaje nam graditelja Ivana Avijana (v. sl. 17.), koga samo eto po imenu poznamo. Ovaj red biti će zamjenjen novim oktagonalnim redom po nacrtu prof. Hausera, koji bolje odgovara slogu zvonika.

Napokon dodati mi je još i to, da se u svim redovima opaža tragova prvima popravcima od šestnaestoga do devetnaestoga vieka. Jer ovi popravci s umjetničkoga gledišta ne pružaju ništa zanimiva, izlišno je baviti se s njima.

Da se pak pravo pojmi i s umjetničkoga i s tekničkoga gledišta velika važnost najnovijega popravka, što ga pod Hauserovim nadzorom izvadja majstor Perišić, treba se svakako zamučiti do Spljeta i svojim očima vidjeti to pravo monumentalno djelo, koje je na udivljenje domaćim i inostranim graditeljima, a na diku Spljeta, koji se još ponosi dostojnim nasljednicima Buvine i Jakovčića.

* * *

¹ Sr. C. I. L. III. 3199.; *Suppl.* 10157. i moju ² Eitelberger n. dj. T. VI. br. 2—4. opazku pri dnu.

Spljetski je zvonik baš svoje vrsti spomenik sa povjestno-umjetničkoga gledišta: u njem se zrcali dalmatinsko graditeljstvo za punih šest vijekova. Pet vijekova ga gradilo, a šesti popravljalo, te je po prilici računajući u samu gradnju uloženo najmanje 30.000 dukata.

Domaća umjetnička predaja prevladjuje u svim čestim spomenika; vanjski je upliv neznatan, te se gubi pred pomjestnom predajom. Izmjenjivanje romanškoga, gotičkoga te preporodnoga sloga nije se dojmilo domaće predaje; ona je predobila sve vanjske uplive. Zaista zamjerit umjetnički pojav!

Onaj preporodni duh našega vijeka, koji zdravo shvaća veliku važnost umjetnih spomenika, obuhvatio je Spljet i njegove spomenike; njemu moramo pripisati, što će se ovaj divni spomenik domaće graditeljstva do koju godinu opet osoviti ponosito ljepši i tvrdji nego je igda bio, nad Spljetom gradom, koji će tada postati ono, čemu se već primiče, životnim narodnim središtem.

S ovoga gledišta spljetski zvonik je slikom prošlosti i simbolom budućnosti grada Spljeta.

Slikom prošlosti, jer u zvoniku je utjelovljena kultura i umjetnost narodna počam od konca jedanaestoga vijeka, biva od izumrća domaće dinastije; one su doista osjetile dojam s vana, ali nijesu mu podlegle, nego ga sebi podredile; a i prošlost grada Spljeta predstavlja nam baš križanje domaće življa s inostranim, ali prirodjena žilavost je napokon strani živalj upila, sebi podredila. U gradnji zvonika, graditelji zadarske i trogirске crkve zajedno sa vajarom Radovanom dodaju ruku Splječanima Buvini i Tvrdoju; Dračanin Andrija Aleksić Splječanima Jakoviću i Radiću, te Bračaninu Matijeću, a milanski majstor Bonin i malo poznati nam još Ivan Avijan, pak majstor Otto, zastupnik benediktinskoga reda, jedinoga nositelja starije sredovječne umjetnosti, prestavnici vanjskoga upliva, pripomažu takodjer. I već započeti korjeniti popravak zvonika predstavlja nam isto križanje. Majstor Perišić, dostojni nasljednik Radovana, Buvine, Tvrdoja, Jakovića i Matijeća, predstavlja nam spljetsku tradiciju, drevne *operarii* zvonika; dočim vrhovni nadstojnik radja *magister operis*, vrli graditelj prof. Hauser odlično zastupa preporodjeni klasični duh bez natruhe pogibeljnoga purizma.

U višekrat navedenima dvama govorima pod naslovom Spljet i rimski spomenici Dalmacije, prof. Hauser je iztakao svoje nazore o popravku stolne crkve i zvonika. Tima nazorima, imenitosti i vrućem zauzimanju prof. Hausera moramo biti zahvalni, da se je popravak stolne crkve i zvonika kadli tadli ostvario mimo strogih čistunjačkih zadjevica, mimo prigovora i zabadanja zvanih i nepozvanih čimbenika uzkoga obzorja.¹

¹ Pokojni Andrić u svom neograničenom zanosu za starorimskim spomenicima bio je odsudio zvonik na porušenje, jer da nagrdjuje rimski hram.

U Vaterlandu 1881. predlagala se gradnja nove stolne crkve, i porušenje zvonika, gradivom kojega bi se zidala nova crkva, a stara pretvorila u muzej. Graditelj Jackson n. dj. II, 52, ne obziruć se na stanovište prof. Hau-

serom o razlozima i načinu popravljanja stolne crkve i zvonika u spomenutoj brošuri navedenim, našao je, da zamjera najnovijemu popravku stolne crkve. Ali njegovo zamjeranje nije nit osnovano nit umjestno, jer tu nije bilo pitanje o sačuvanju kakove starovinske slikovite ruševine, liepe za oko samo, nego o sačuvanju starog spomenika za bogostovje, koje se u njem za dvanaest vijekova obavljalo i baš tako ga spasilo od propasti.

Kako je nutrina stolne crkve već sinula popravljena po čistim umjetničkim i znanstvenim načelima, tako će za cielo i zvonik, kojega donja i za radnju najteža čest već je dogotovljena. I svim pravom se smijemo radovati, da je onaj zdravi, umjetnički i znanstveni duh, što nam ga prof. Hauser dično zastupa, pod svoje okrilje napokon uhvatio i ostale spljetske i solinske spomenike, te su oni zadobili ono uvaženje, što su zasluživali i što ih prvima iznosi u cijeloj državi. A država se eto od više godina stala ozbiljno brinuti, da im to prvenstvo i djelom zajamči.

Premilostivi kralj naš, car Franjo Josip I. izdašnim državnim pripomoćima i svojim privatnim darovima opetovano je pokazao, koliko li on želi, da se što prije dovrši djelo, započeto od kraljice Marije, žene Bele IV., i popravljano već Franjom I., te će izvjestno povjest zabilježiti, da je monumentalni ovaj spomenik u gradnji za šest vjekova napokon sбилja dovršen prejasnim vladarom, koga resi takodjer hrvatsko-ugarska kruna, kojoj i dugujemo postanje spomenika, što u povjesti umjetnosti zauzimalje baš vanredno mjesto.

Kad se obnovljeni spljetski zvonik do koju godinu opet samostalno osovi, da prkosi munji, koja ga je višekrat nemilo pomilovala, onda će svaki rodoljub s ponosom diviti se svomu višestoljetnom spomeniku i s duhovitim putnikom doviknuti Splječanima: „Vaš kampanilizam zahića dalje od obzornika vašega zvonika!“

Dr. L. Jelić.

Sl. 46. Grb na donjoj strani minijature u rukopisu kronike Tome arcidjakona (Isp. str. 41.).¹

¹ Pometnjom cinkografa posebno i u drugom mjerilu izvedeno.